

Ζητήματα εφαρμογής των Ν. 4858/2021 (Πολιτιστικό Περιβάλλον) και 3827/2010 (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο - Φλωρεντία 2000) - Η περίπτωση της Κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού*

*Αν η Ευρώπη έπρεπε να ανοικοδομηθεί,
θα ξεκινούσα με τον πολιτισμό.*

Ζαν Μονέ

Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Δικηγόρος στον Άρειο Πάγο

Implementation Issues of Laws 4858/2021 (Cultural Environment) and 3827/2010 (European Landscape Convention - Florence 2000) - The Case of the Boeotian Kifissos Valley*

*Si l'Europe était à refaire,
je commencerais par la Culture*

Jean Monnet

Constantinos Papageorgiou, Professor in Law Faculty, Aristotle University of Thessaloniki,
Lawyer at the Supreme Court

Περίληψη: Η επάλληλη απόθεση ενός μεγάλου αριθμού αρχαιολογικών μνημείων και στοιχείων, ανεκτίμητης πολιτιστικής αξίας, κατά μήκος της Κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού, καθιστούν το επίμηκες τοπίο της ένα διαγενεακό πολιτιστικό παλίμψηστο, επί 9 περίπου χιλιετίες. Η Κοιλάδα αποτελούσε ανέκαθεν μία διακριτή περιβαλλοντική ενότητα, με γεωφυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά αλληλένδετα και αλληλεξαρτώμενα. Στοιχεία που πληρούν τις προϋποθέσεις θεώρησής της ως ενός προστατευόμενου "τοπίου", με το νόημα που αποδίδει στον όρο η ελληνική νομοθεσία, ιδίως ο Ν. 3827/2010, όπως κύρωσε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (Φλωρεντία 2000), αλλά και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η ένταξη της Κοιλάδας στα προστατευόμενα από την Σύμβαση της Φλωρεντίας τοπία, είναι πλέον ένα ώριμο, και όχι απλώς αναποκρυστάλλωτο πρόταγμα. Η υλοποίησή του θα οδηγήσει αφενός στην αισθητική ανάταξη και αξιοποίηση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της, παράλληλα όμως θα υποκινήσει και την οικονομική άνθιση της Κοιλάδας, ιδίως μέσω του θεματικού τουρισμού, με σεβασμό στους περιβαλλοντικούς όρους που προβλέπει το Σύνταγμα.

Λέξεις – κλειδιά: Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, Κοιλάδα Βοιωτικού Κηφισού, Τοπίο, πολιτιστική κληρονομιά, αρχαιολογικά αγαθά, αρχαιολογικοί χώροι, ιστορικοί τόποι, πολιτιστικά αγαθά, πολιτιστικός και θεματικός τουρισμός.

Summary: The successive deposition of a large number of archaeological elements and monuments, of invaluable cultural value, along the Boeotian Kifissos Valley, makes its elongated landscape an intergenerational cultural palimpsest, for approximately 9 millennia. The Valley has always been a distinct environmental entity, with geophysical and cultural characteristics that are interconnected and interdependent. These elements meet the conditions for its consideration as a protected "landscape", with the meaning attributed to the term by Greek legislation, in particular Law 3827/2010, as it ratified the European Landscape Convention (Florence 2000), but also the case law of the Council of State. The inclusion of the Valley in the landscapes protected by the Florence Convention is now a mature project. Its implementation will not only lead to the aesthetic restoration and exploitation of its cultural and natural heritage, but also it will allow the economic prosperity of the Valley, with respect for the environmental conditions provided by the Constitution.

Keywords: European Landscape Convention, Boeotian Kifissus Valley, Landscape, cultural heritage, archaeological goods, archaeological sites, historical sites, cultural goods, cultural and thematic tourism.

1. Εισαγωγικά

Το κείμενο που ακολουθεί εξετάζει τις δυνατότητες μίας αποτελεσματικότερης νομικής προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς που διασώζει σήμερα η λεγόμενη “Κοιλιάδα του Βοιωτικού Κηφισού” (εφεξής: “ΚΒΚ” ή “Κοιλιάδα”, όπως περιγράφεται πιο κάτω), στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών αρχών της αειφορίας ή βιώσιμης ανάπτυξης.¹

Η ΚΒΚ αποτελούσε ανέκαθεν μία διακριτή περιβαλλοντική ενότητα, με γεωφυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους αλληλένδετα και αλληλεξαρτώμενα. Η επιμήκης και ευρεία έκτασή της συνιστά ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον και επιστημονικά πρόσφορο πεδίο μελέτης της προληπτικής / κατασταλτικής προστασίας που προσφέρει το ά. 24 Συντ.,² από κοινού με τη λοιπή ελληνική και ευρωπαϊκή περιβαλλοντική νομοθεσία.³ Η υπό μελέτη περιοχή δεν χαρακτηρίζεται μόνον από τις αγροτικές, κατά κύριο λόγο, λειτουργικές χρήσεις και δραστηριότητες που εκτυλίσσονται σε αυτήν, αλλά και από μία επιβλητική πολιτιστική διάσταση διαχρονικού χαρακτήρα, η οποία μεταβολίζει την Κοιλιάδα από “τόπο” σε “τοπίο”, επιδρώντας ενταγμένα στην κοινωνική και πολιτισμική αντίληψη που έχουν τα μέλη των ανθρωπίνων κοινοτήτων της.⁴

Ο ευρύτατος κατάλογος των αρχαιολογικών μνημείων της ΚΒΚ,⁵ που εμπλουτίζεται ολοένα και περισσότερο, προϊόντος του χρόνου, με εκπληκτικά ευρήματα νεότερων ανασκαφών, αναδεικνύει ένα *διαγενεακό πολιτιστικό παλίμψηστο, μία επάλληλη απόθεση πολιτισμικών στοιχείων*,⁶ που καλύπτει την πυκνή ανθρωπογενή δραστηριότητα εννέα τουλάχιστον χιλιετιών, αντιπροσωπεύοντας όλες τις χρονολογικές φάσεις, από την προϊστορική νεολιθική εποχή (7.000 π.Χ. – 3.200 π.Χ.) μέχρι τους νεότερους χρόνους (1.830 και μετά).⁷ Ειδικότερα, οι αρχαιότητες της ΚΒΚ προέρχονται, πλην της νεολιθικής, περαιτέρω από τις εποχές μυκηναϊκή (περίπου 2.000-1.100 π.Χ.), γεωμετρική (1100-800 π.Χ.), αρχαϊκή

* Ευχαριστώ όσες και όσους συζήτησαν με προθυμία πτυχές του κειμένου που ακολουθεί, ιδίως μάλιστα τους Κώστα Ξηρογιάννη και Μαρία Γκικοπούλου για την ολοπρόθυμη αρωγή τους..

¹ Η αρχή της αειφορίας ή βιώσιμης ανάπτυξης καθιερώνεται από τα ά. 2, 6 και 191 της Συνθήκης της Λισαβόνας (ή Συνθήκης Λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΣΛΕΕ, 2009) καθώς και από το ά. 37 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ, 2000). Αειφόρος και βιώσιμη θεωρείται η ανάπτυξη που στοχεύει στην εξασφάλιση της οικολογικής ισορροπίας εις το διηνεκές, ώστε να καλύπτει μεν τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς όμως να υπονομεύει τις αντίστοιχες των επόμενων γενεών: Βασιλειάδης / Διβάνη / Κουσκουνά / Παπαπετρόπουλος (2021) 4. Η αρχή της αειφορίας στηρίζεται σε τρεις πυλώνες (περιβαλλοντικό, κοινωνικό και οικονομικό) ενώ η υλοποίησή της προβλέπεται από την Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών. Το ίδιο κείμενο περιλαμβάνει 17 “Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης”, για «έναν πιο δίκαιο, ειρηνικό και ευημερούντα κόσμο».

² Α. 24 § 1 εδ. α'-β' Συντ.: «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας» - § 6 εδ. α': «Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το Κράτος». Πβ. Παπακωνσταντίνου (2017).

³ Προβληματισμοί ανάλογοι με αυτούς της παρούσας μελέτης έχουν εκφραστεί και ως προς άλλες περιοχές. Ενδεικτικά, βλ. για την Αίγινα: Σαραντάκου (2017): για την Άνδρο: Σεργιάς (2014): για την Ευρυτανία: Παπαϊωάννου, σε Σεργιάς/Βασιλαρά/Λινάκη (2021): για την περιοχή της Κερατέας και του Πάνειου Όρους: Σεργιάς/Βασιλαρά/Λινάκη, *passim*.

⁴ Για το ευαίσθητο αυτό ζήτημα, βλ. Κ. Μωραΐτης, *Το Τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου. Σημειώσεις για τη νεότερη τοπιακή επεξεργασία του τόπου* (2012): ίδιος, *Η τέχνη του Τοπίου. Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπιακών θεωρήσεων και διαμορφώσεων. Η ανάδυση της νεότερης θέωρησης και της νεότερης αρχιτεκτονικής του τοπίου και η σημασία της για το νεότερο δυτικό και παγκόσμιο πολιτισμό* (2005).

⁵ Έναν ενδεικτικό αρχαιολογικό χάρτη της όλης Βοιωτίας, βλ. σε: <https://arxeion-politismou.gr/2017/04/arxaiologikos-xartis-boiotias-yppoa.html>

⁶ Σεργιάς (2021) 13.

⁷ Γεγονός ευεξήγητο, καθώς η γεωφυσική διαμόρφωση της ΚΒΚ, με τα άφθονα επί αιώνες ύδατα, δεν αποτελούσε μόνον έναν ζωοδότη άξονα του γύρω οικιστικού ιστού, αλλά πρωτίστως, όπως θα εξηγηθεί, και στρατηγική δίοδο για τις μετακινήσεις στρατευμάτων ή πληθυσμών μεταξύ βορρά και νότου, κυρίως προς και από την Αττική ή την Πελοπόννησο.

(περίπου 800 π.Χ.-περίπου 479 π.Χ.), κλασική (περίπου 479 π.Χ.-323 π.Χ.) και ελληνιστική (323-146 π.Χ.). Σπουδαίας ωστόσο αξίας είναι και τα σωζόμενα μνημεία από τις ρωμαϊκή (146 π.Χ.-330 μ.Χ.), βυζαντινή (330-1453), μεταβυζαντινή ή οθωμανική (1453-1821) αλλά και νεότερη περιόδους (1821 και μετά).⁸

Η Κοιλάδα, ωστόσο, δεν προσφέρεται μόνον ως πεδίο ενδελεχούς μελέτης του θεσμικού πλαισίου προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς (Ν. 1650/1986, 3028/2002 και 4858/2021),⁹ καθώς εγείρει πρόσθετα ζητήματα ως προς τη δυναμική εφαρμογή και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο (European Landscape Convention / Convention européenne du paysage). Τη Σύμβαση αυτή συνυπέγραψε και η Ελλάδα στη Φλωρεντία πριν από 25 χρόνια (20.10.2000), μαζί με τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης (Member States of the Council of Europe), ενώ ήδη μεσολαμβάνουν 15 περίπου έτη από την κύρωσή της με το Ν. 3827/2010.¹⁰

Η παρούσα μελέτη δεν εκπονήθηκε, βεβαίως, εμφορούμενη από κάποια επετειακή διάθεση λόγω των ανωτέρω χρονολογικών συγκυριών, αλλά με την πρόθεση να διατυπώσει σειρά σκέψεων που ανέκυψαν λόγω της έκδοσης από την Ολομέλεια, κυρίως, του Συμβουλίου της Επικρατείας σειράς εκτενών αποφάσεων - όπως ιδίως ήταν οι ΣτΕ 1973/2017, 1305/2019 (ολ.), 1761/2019 (ολ.) και 176-179/2021 (ολ.) - επί αιτήσεων ακυρώσεως εκ μέρους φυσικών και νομικών προσώπων ή φορέων. Το Ανώτατο Ακυρωτικό αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος των δικανικών του συλλογισμών στον έλεγχο επιχειρημάτων των αιτούντων για την προστασία τοπίων από την απειλητική ανάπτυξη οικονομικών κυρίως δραστηριοτήτων. Τα εγερθέντα ζητήματα κρίθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους υπό το φως των Ν. 3028/2002, 4858/2021 αλλά και Διεθνών Συμβάσεων, όπως ήταν και της Φλωρεντίας (2000).¹¹

Ανεξάρτητα από τη σύγκριση της περιβαλλοντικής φυσικής ομορφιάς ή/και του αρχαιολογικού πλούτου μεταξύ διάφορων τοπίων της ελληνικής επικράτειας (όπως είναι το “Δελφικό” ή “Αττικό Τοπίο” ή όποιο άλλο, στον άτυπο κατάλογο των οποίων θεωρώ ότι πρέπει να ενταχθεί και αυτό της “Κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού”), γεγονός είναι ότι η Σύμβαση της Φλωρεντίας προβλέπει *η ίδια expressis verbis την εφαρμογή της, όχι μόνον ως προς όσα τοπία θεωρούνται «εξαιρετικά», αλλά και ως προς εκείνα που είναι απλώς «ιδιαιτέρα», ακόμη και «υποβαθμισμένα», αφού ως ρητός σκοπός της κατονομάζεται η προστασία τους έναντι της προϊούσας παρακμής τους.*

Είναι γεγονός ότι η παλαιότερη φυσική ομορφιά της ΚΒΚ έχει σήμερα πληγεί σημαντικά, όχι μόνον λόγω της γεωργικής υπεράντλησης των υδάτων του κύριου ποταμού και των παραποτάμων του - ύδατα που πρόσθεταν αυξητικά στην ομορφιά του τοπίου - αλλά και εξαιτίας της ραγδαίας απομείωσής τους, οφειλόμενης στο γενικό φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής.¹² Η τελευταία, ωστόσο, ουδόλως επέδρασε αρνητικά στην ανεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά της Κοιλάδας, η οποία συνεχίζει να «γεννάει» γενναιόδωρα νέους εκθαμβωτικούς θησαυρούς - με πιο πρόσφατο εμφανικό παράδειγμα τον ασύλητο

⁸ Τα μνημεία της Κοιλάδας καθώς και της ευρύτερης περιοχής, αντιπροσωπεύουν τη διαχρονική κουλτούρα όχι μόνον των Ελλήνων, αλλά και ενός αριθμού άλλων εθνοτήτων που παρεπιδήμησαν στη βόρεια Βοιωτία, όπως Γάλλων Βουργουνδών και Νορμανδών, Ισπανών από την Καταλανία και τη Ναβάρρα, Βενετών, Φλωρεντίνων και, βεβαίως, Τούρκων. Ως προς τη ρευστή πολιτιστική ταυτότητα όσων έζησαν παλαιότερα στη σημερινή ελληνική επικράτεια και την εντεύθεν διάδραση μεταξύ πλειόνων πολιτισμικών παραδόσεων, επισημάνθηκε εύστοχα ότι: «οι ιστορικές μαρτυρίες αποδεικνύουν πως μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, αλλά και παραπέρα, πολλοί Έλληνες θεωρούσαν “ρωμείο” και όχι “ελληνικό” τον πολιτισμό τους», Herzfeld (2025) 14-15, υποσημ. 3.

⁹ Ν. 1650/1986, «Για την προστασία του περιβάλλοντος», (ΦΕΚ Α΄ 160)· Ν. 3028/2002, «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (Α΄ 153), όπως κωδικοποιήθηκε με το Ν. 4858/2021, «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (Α΄ 220). Για το σύνολο των ζητημάτων, βλ. Γαλάνης (2023)· Σιούτη (2022)· Βασιλειάδης/Διβάνη/Κουσκουνά/Παπαπετρόπουλος (2021) 631-790· Τροβά (2018)· Μπρεδήμας (2018)· Παπαπετρόπουλος (2017)· Ελληνική Εταιρεία Δικαίου του Περιβάλλοντος (2016)· Μαριά (2009)· Καρύμπαλη-Τσίππσιου (2004)· Χριστοφιλόπουλος (2005)· Τροβά (2004).

¹⁰ ΦΕΚ Α΄ 30/25.2.2010.

¹¹ Αν και η ορθότητα ορισμένων επιμέρους κρίσεων είναι συζητήσιμη, είναι άκρως ενδιαφέρουσα η δικανική στάθμιση ως προς τη σύγκρουση έννομων αγαθών στην οποία προέβη το Δικαστήριο στις ανωτέρω αποφάσεις. Γενικότερα, για το μείζον αυτό θέμα, βλ. Στρατηλάτης (2001).

¹² Βενιζέλος (2022)· Βασιλοπούλου / Τσακαλογιάννη (2022).

μικηναϊκό τάφο που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στον οικισμό Προσήλιο (βλ. πιο κάτω). Για το λόγο αυτό, μέρος της μελέτης θα παρουσιάζει, εντελώς ενδεικτικά, ορισμένα από τα μνημεία που είτε κοσμούν πολυάριθμα σημεία της Κοιλιάδας, είτε πλουτίζουν το Αρχαιολογικό Μουσείο Χαιρώνειας και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο – πέραν βεβαίως των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της.

Εν όψει των ανωτέρω, εγείρονται τα ακόλουθα ενδιαφέροντα ερωτήματα: Είναι επαρκές το ισχύον θεσμικό πλαίσιο για την ικανοποιητική προστασία των αρχαιολογικού ενδιαφέροντος μνημείων, με αφετηρία τα σωζόμενα τέτοια στην ΚΒΚ; Υπό ποιους όρους η Κοιλιάδα μπορεί να θεωρηθεί ως προστατευόμενο “τοπίο” κατά την ισχύουσα ελληνική νομοθεσία, ιδίως όμως την Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου (Φλωρεντία), όπως το κανονιστικό της περιεχόμενο έτυχε διαπλαστικής επεξεργασίας από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας; Δεδομένου ότι η οικονομική ανάπτυξη, με σεβασμό στην περιβαλλοντική φυσική και πολιτιστική κατάσταση της Κοιλιάδας, θα συνδράμει τα μέγιστα στην αναζωογόνησή της, ποια μέτρα οικονομικής ανάπτυξης θα πρέπει να θεωρούνται ως τα πλέον κατάλληλα και ενδεδειγμένα, εναρμονισμένα με την περιβαλλοντική συνθήκη της Κοιλιάδας, όπως επιβάλλει το Σύνταγμα;

2. Μία ενδεικτική παρουσίαση των μνημείων της Κοιλιάδας

2.1. Από τη νεολιθική εποχή στη ρωμαϊκή περίοδο

Με τον Ορχομενό και τη Χαιρώνεια ως κύριους πόλους οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας, αλλά και στρατιωτικής ισχύος, αναπτύχθηκε διαχρονικά από τη νεολιθική περίοδο και μετά ένας αστερισμός οικισμών εκατέρωθεν της κοίτης του Βοιωτικού Κηφισού,¹³ με αξιοπρόσεκτη ιστορική δυναμική. Το γεγονός συναρτάται σε καθοριστικό βαθμό με τη γεωστρατηγική σημασία της περιοχής, ως κύριας φυσικής πύλης διόδου από τη βόρεια στη νότια Ελλάδα (και αντίθετα), που διευκόλυνε την πρόσβαση στους βασικούς οδικούς άξονες με κατεύθυνση προς τους Δελφούς, τη Θήβα, την Αττική, τα Μέγαρα και τον Κορινθιακό κόλπο.¹⁴ Το ίδιο ωστόσο πέρασμα κατέστησε επανειλημμένα την Κοιλιάδα θέατρο ιστορικών μαχών, μνημεία και τεκμήρια των οποίων σώζονται μέχρι σήμερα, ενώ πιθανολογείται ότι σημαντικό μέρος τους είτε έχει συληθεί, είτε αναμένει ακόμη την αρχαιολογική σκαπάνη.

Παράλληλα, η αέναη ζειδωρη ροή του Κηφισού διαμόρφωσε την εύφορη κοιλάδα ανάμεσα στα όρη Παρνασσό, Θούριο και Ακόντιο, ευνοώντας την ανάπτυξη της οικονομίας των τοπικών πόλεων και οικισμών. Σε τούτο συνέβαλαν καθοριστικά και επί χιλιετίες τα φυσικά ευεργετήματα της μεγάλης λίμνης της Κωπαΐδας, στις βορειοδυτικές όχθες της οποίας βρίσκονταν οι εκβολές του Κηφισού. Μνημεία διαχρονικού χαρακτήρα (αρχαία, βυζαντινά, μεταβυζαντινά και νεότερα) κείνται σε σημεία όλου σχεδόν του μήκους των παρόχθιων περιοχών του Κηφισού, ενώ πολυάριθμα κινητά ευρήματα (όπως κεραμικά σκεύη, νεκρικά ειδώλια ή νομίσματα), που έφεραν στο φως οι ανασκαφές, φυλάσσονται κυρίως στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαιρώνειας ή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

¹³ Οι κύριες πηγές του Βοιωτικού Κηφισού εντοπίζονται στις βορεινές υπώρειες του Παρνασσού, οι οποίες εκτείνονται στους νομούς Φωκίδας και Φθιώτιδας. Ακολουθως, το ποτάμι εισέρχεται και αρδεύει τη βοιωτική γη, κυλώντας ήρεμα ανάμεσα στις νότιες κλιτύες του Παρνασσού και τα χαμηλά βουνά Ακόντιο (ανατολικά) και Θούριο (δυτικά). Στο ύψος των συνοικισμών Ρωμαϊκό και Άγιος Ανδρέας, λίγο πριν τις κωμοπόλεις Ορχομενός και Άγιος Δημήτριος, ο Κηφισός στρέφεται προς την ανοιχτή πεδιάδα της Κωπαΐδας. Κατά την πορεία του στην ανωτέρω εύφορη και ευρεία κοιλάδα, όπως αυτή οριοθετείται αδρομερώς με γεωφυσικούς όρους, ο Κηφισός ενισχύεται από ροές χειμάρρων και παραποτάμων καθώς πλαισιώνεται από πλήθος οικισμών ή κωμοπόλεων, που εδώ και αιώνες ωφελούνται οικονομικά, κοινωνικά και γενικότερα περιβαλλοντικά από τα ύδατά του. Εκτός από τη Χαιρώνεια και τον Ορχομενό, ως μικρότεροι οικισμοί προβάλλουν, από βορρά προς νότο, το Παρόρι, το Ανθοχώρι, η Δαύλεια (αρχαία Δαυλίσ), ο Άγιος Βλάσιος, το Ακόντιο, το Θούριο, το Προσήλιο, το Ρωμαϊκό, ο Άγιος Ανδρέας, ο Άγιος Σπυριδώνας και ο Άγιος Δημήτριος. Τμήματα της ΚΒΚ είναι ενταγμένα στο δίκτυο Natura 2000, ενώ μετά την Κοιλιάδα το ποτάμι διακλαδώνεται σε ένα πυκνό δίκτυο καναλιών, αρδεύοντας την Κωπαΐδα και εκβάλλοντας τελικά στη λίμνη Υλίκη, ολοκληρώνοντας μία συνολική διαδρομή 60 περίπου χιλιομέτρων.

¹⁴ Ακόμη και σήμερα, μέσα από την πανάρχαια δίοδο της ΚΒΚ διέρχεται η παλαιά εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας, ενώ σχεδόν παράλληλα με αυτήν λειτουργεί η (μοναδική) σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Η διάνοιξη της νέας εθνικής οδού, μετά την οριστική αποξήρανση (1930) της λίμνης της Κωπαΐδας, περιόρισε σημαντικά την οδική σημασία του περάσματος από την Κοιλιάδα.

Αρχίζοντας από τις βορεινότερες πόλεις Χαιρώνεια και Δαύλεια, οι μαρτυρίες εμφανίζουν τις περιοχές τους να κατοικούνται από την (προϊστορική) νεολιθική τουλάχιστον περίοδο, καθώς πολυάριθμα τοπικά κεραμικά αγγεία ή άλλα κινητά πράγματα, συνδέονται με όλες τις φάσεις της νεολιθικής εποχής – αρχαιότερη, μέση (7.000-5.300 π.Χ.) και νεότερη (5300-3800 π.Χ.).¹⁵ Κατά την κλασική περίοδο (5ος-4ος αι.) κατασκευάζεται το κοίλο θέατρο της Χαιρώνειας, που λειτούργησε στην ελληνιστική (3ος-2ος αι. π.Χ.) και ελληνορωμαϊκή εποχή (τέλη 2ου αι. π.Χ.-αρχές 1ου αι. μ.Χ.). Κατά την τελευταία περίοδο τριπλασιάστηκε η χωρητικότητά του, ενώ προστέθηκαν προσκήνιο και σκηνή (scaena), σύμφωνα με τα ρωμαϊκά πρότυπα.

Ένας από τους μεγαλύτερους, αλλά και ασύλητους, μυκηναϊκούς λαξευτούς τάφους που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στην Ελλάδα, χρονολογούμενος από τον 14ο π.Χ. αιώνα, ήρθε στο φως μόλις λίγα χρόνια πριν στο Προσήλιο, έναν μικρό οικισμό στους πρόποδες του χαμηλού βουνού Ακόντιο. Θεωρείται ότι πρόκειται για τον ένατο σε μέγεθος θαλαμοειδή τάφο από τους περίπου 4.000 που έχουν ανασκαφεί τα τελευταία 150 χρόνια.¹⁶

Η στρατηγική θέση της Χαιρώνειας αποτέλεσε πεδίο και της γνωστής μάχης του έτους 338 π.Χ., μεταξύ των στρατευμάτων του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας και ενός συνασπισμού ισχυρών πόλεων-κρατών της νότιας Ελλάδας (Αθήνας, Θήβας κ.ά.). Γνωρίζουμε ότι η νίκη του πρώτου οδήγησε στην επικράτησή του σε όλη την Ελλάδα, όπως και ότι στο σημείο όπου ενταφιάσθηκαν Θηβαίοι μέλη του Ιερού Λόχου, στήθηκε προς τιμή τους ο θαυμαστός Λέων της Χαιρώνειας, ένα μαρμάρινο γλυπτό ύψους 5,50 μέτρων. Ανασκαφές εκεί έφεραν στο φως σκελετούς 254 ανδρών και μέρος του οπλισμού τους. Σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τον Λέοντα, ανακαλύφθηκε (1902-1903) τεχνητός τύμβος με όπλα και αγγεία, που θεωρείται ότι αποτέλεσε το χώρο ταφής των πεσόντων Μακεδόνων (“Πολυάνδρειο Μακεδόνων”). Ανάλογων όμως ιστορικών συνεπειών ήταν και οι μάχες, πάλι στη Χαιρώνεια, των ετών 245 π.Χ., μεταξύ των στρατευμάτων της Αιτωλικής Συμπολιτείας και της Αχαικής Συμπολιτείας, με τη συμμετοχή του “Κοινού Βοιωτών”, καθώς και του έτους 86 π.Χ., όταν η επικράτηση του Ρωμαίου στρατηγού Λεύκιου Κορνήλιου Σύλλα έναντι του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη εδραίωσε τη ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ελλάδα.

Οικιστική έξαρση σημειώνεται στη Χαιρώνεια κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο (1ος αι. π.Χ. - 4ος αι. μ.Χ.), όταν γεννήθηκε και έζησε εκεί ο Πλούταρχος (περ. 45-120 μ.Χ.). Ο επιφανής ιστορικός, με πλουσιότατο συγγραφικό έργο, διετέλεσε άρχοντας της πόλης και ιερέας στους Δελφούς. Από την ευρύτερη περιοχή, της ίδιας πάντοτε εποχής, έχουν έρθει στο φως αγροικίες, πολυτελείς κατοικίες και επαύλεις με ιδιωτικά λουτρά, καθώς και οργανωμένο σύστημα υδροδότησης.

Στον παραποτάμιο οικισμό Ρωμείο (ή Ρωμαίο), ανακαλύπτεται περί το 1880 η λεγόμενη “Στήλη του Αλ(ε)ξήνορα” (5ος αι.), όπως είναι γνωστή από το όνομα του Νάξιου γλύπτη της.¹⁷ Λίγο αργότερα, ο Daniel Clarke, ένας Άγγλος περιηγητής του 19ου αιώνα, επισκεπτόμενος το ίδιο μέρος, είδε την επιτύμβια αυτή στήλη να φυλάσσεται στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας, παρατηρώντας ότι ήταν «το πιο αξιοσημείωτο ανάγλυφο σε όλη την Ελλάδα».¹⁸

Η πόλη του Ορχομενού, που κατά την αρχαιότητα κείτονταν στις βορειοδυτικές όχθες της Κωπαΐδας, σεμνύεται σήμερα για τον λεγόμενο “Θησαυρό του Μινύα”: πρόκειται για ένα σπουδαίο βασιλικό θολωτό

¹⁵ Ξεχωρίζουν αγγεία που ανήκουν στην ιδιαίτερη τεχνοτροπία του “ρυθμού της Χαιρώνειας”, χωρίς βεβαίως να λείπουν και μεταγενέστερες, καλλιτεχνικά πιο εξελιγμένες, τεχνοτροπίες. Η εικόνα ολοκληρώνεται με εργαλεία της εποχής του χαλκού (περίπου 3200-1100 π.Χ. στον ελλαδικό χώρο), που βρέθηκαν στην πεδιάδα του Μαυρονερίου της Δαύλειας, ενώ πήλινα αγγεία της νεότερης γεωμετρικής περιόδου (900-750/700 π.Χ.), εκτίθενται στο Μουσείο της Χαιρώνειας.

¹⁶ Ο τάφος κατασκευάστηκε με μνημειώδη αντίληψη, περιέχοντας νεκρικό θάλαμο με εντυπωσιακή αίθουσα 42 τμ. Σε αυτήν βρέθηκε ένας άνδρας, 40-50 ετών, τον οποίο συνόδευαν πάνω από δέκα επικασσιτερωμένα αγγεία, ζεύγος στομίδων (τμήματα από χαλινάρια αλόγων), εξαρτήματα τόξου, βέλη, περόνες, κοσμήματα από διάφορα υλικά, κτένια, ένας σφραγιδολίθος και ένα σφραγιστικό δαχτυλίδι. Από το μεγάλο αριθμό σχετικών δημοσιευμάτων, βλ. προχειρώς εφημ. Τα Νέα, φ. της 11.9.2017.

¹⁷ Εκτενώς: Dodwell (1819) 242-244. Πρβλ. Leake (1835) 134 επ.

¹⁸ Clarke (1816) 345. Η Στήλη του Αλ(ε)ξήνορα μεταφέρθηκε αργότερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου φυλάσσεται και σήμερα.

τάφο, μυκηναϊκού τύπου, ο οποίος χρονολογείται περίπου από το έτος 1250 π.Χ. και είναι συγκρίσιμος σε μέγεθος με τον τάφο του Ατρέα στις Μυκήνες. Ο Ορχομενός, που εμφανίζει και αυτός δραστηριότητα από τη νεολιθική εποχή, αποτελεί κατά τη μυκηναϊκή περίοδο κορυφαίο κέντρο οικονομικής και πολιτικής ζωής, αλλά και γεωστρατηγικής επιρροής. Νέα ακμή γνώρισε επί Μ. Αλεξάνδρου, ο οποίος ανήγειρε και πύργο στην κορυφή του όρους Ακόντιο. Ερείπιά του, καθώς και τμήματα της μακεδονικής οχύρωσης της πόλης, σώζονται και σήμερα. Τέλος, κατά την ελληνιστική περίοδο, κατασκευάζεται το θέατρο της πόλης, που λειτούργησε μέχρι και την υστερορωμαϊκή περίοδο.¹⁹

2.2. Βυζαντινή (330-1435) και μεταβυζαντινή περίοδος (1435-1830)

Η κεντρική θέση της Βοιωτίας στην ανατολική Στερεά Ελλάδα την κατέστησε κομβικό τμήμα του βυζαντινού θέματος Ελλάδος, από την ίδρυσή του (τέλη 7ου αι.) μέχρι την διάλυση του θεματικού θεσμού (12ος αι.). Η βοιωτική Ορθόδοξη Εκκλησία, αν και εμφανίζει δυναμική εξέλιξη σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρά η ίδρυση πολυάριθμων ναών εξαιρετικής αρχιτεκτονικής, περιέπεσε ωστόσο σε παρακμή μετά τη λατινική κατάκτηση της Βοιωτίας (1204) και την υπαγωγή της στη δικαιοδοσία Καθολικού Αρχιεπισκόπου.

Από το πλήθος μνημείων των δύο αυτών περιόδων, αναφέρεται πρώτα απ' όλα η εμβληματική Παναγία Σκριπού στον Ορχομενό, ναός μεγάλης αρχιτεκτονικής και ιστορικής αξίας. Ανεγέρθηκε τα έτη 873/4, με πρωτοβουλία του "πανευφήμου βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και επί των οικειακών Λέοντος", ανώτερου αξιωματούχου και μέλους της αυτοκρατορικής αυλής της Κωνσταντινούπολης. Η Σκριπού, που κείται πολύ κοντά στα δύο άλλα σημαντικά μνημεία της πόλης, τον Θησαυρό του Μινύα και το αρχαίο θέατρο,²⁰ ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλλαίου ναού και κοσμείται από τέσσερις κτητορικές επιγραφές. Στην ίδια πόλη σώζεται και ο μονόκλιτος μετά τρούλλου ναός του αγίου Σώζοντος (11-12ος αι.), ένα πραγματικό κομψοτέχνημα, με αμβλυγώνιες τρίπλευρες κόγχες και πρωτότυπο 12πλευρο τρούλλο.

Η μονή Ιερουσαλήμ κείται στις νότιες πλαγιές του Παρνασσού, κοντά στη Δαύλεια, και ιδρύθηκε τον 10ο-11ο αιώνα. Ο καθολικός της ναός, που σύμφωνα με επιγραφή ανεγέρθηκε το 1088, περιέχει Κρητικής τεχνοτροπίας φορητές εικόνες του 17ου αι., έργα του Νικολάου Καλλέργη. Σε κοντινή σπηλιά υπάρχει ο ναός του ασκητηρίου της Φανερωμένης, με τοιχογραφίες επίσης της Κρητικής Σχολής (μέσα 17ου αι.). Στην ίδια περιοχή, κοντά στο Παρόρι, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου, χρονολογούμενος την ίδια περίπου εποχή. Τέλος, πλησίον της Χαιρώνειας λειτουργεί η μονή Λυκούρεση (15ος αι.).

Κατά την περίοδο των ετών 1204-1311 η Βοιωτία αποτέλεσε τμήμα του Βουργουνδικού Δουκάτου των Αθηνών, ενός λατινικού κρατιδίου από τα πολλά που προέκυψαν μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της 4ης σταυροφορίας (1203-1204). Τον 13ο πιθανότατα αι. ανεγέρθηκε και ο ημικυκλικός ναός σήμερα πύργος-φρουρά, που υψώνεται στην κορυφή του βουνού Θούριο, κοντά στο χωριό Ρωμαίικο. Στους πρόποδες του Θουρίου έλαβε χώρα το έτος 1311 η περίφημη μάχη του Κηφισού, στην οποία η Καταλανική Εταιρεία, νικώντας το στρατό του Δούκα των Αθηνών, κυριάρχησε στη Βοιωτία για τα επόμενα 80 χρόνια. Οχυρωματικοί πύργοι φεουδαρχών της μεσαιωνικής εποχής σώζονται στη Χαιρώνεια και τη Δαύλεια.

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου, κυρίως όμως σε εκείνες του παρεκκλησίου του Αγίου Ανδρέα, που βρίσκεται μεταξύ Ρωμαϊκού και Ορχομενού και ανεγέρθηκε νωρίτερα από το έτος 1755, όπως προκύπτει από μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή. Το παρεκκλήσι είναι εσωτερικά κατάγραφο από εξαιρετικής τέχνης τοιχογραφίες, αδιάγνωστου μέχρι σήμερα αγιογράφου, με σαφείς ωστόσο καλλιτεχνικές επιρροές επιγόνων των επιφανών Θηβαίων αγιογράφων

¹⁹ Σημειώνεται ότι, μετά από τη δραστήρια πρωτοβουλία του τοπικού σωματείου "Διάζωμα", και σε συνεργασία με κοινωνικούς φορείς, διαμορφώθηκε το "Αρχαιολογικό Πάρκο Ορχομενού", συμπεριλαμβάνοντας ένα μνημειακό σύνολο αποτελούμενο από τον Τάφο του Μινύα, το αρχαίο θέατρο του Ορχομενού και την Παναγία Σκριπού (βλ. πιο κάτω). Η αξιότιμη αυτή προσπάθεια ανέδειξε και αναβάθμισε ακόμη περισσότερο την - τεράστια, ούτως ή άλλως - αξία των ανωτέρω μνημείων.

²⁰ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή (16ος αι.), οι οποίοι κινήθηκαν στο τεχνοτροπικό κλίμα της Κρητικής Σχολής. Εικόνες και διακοσμήσεις εκπροσώπων του ίδιου καλλιτεχνικού ρεύματος βρίσκονται στον Άγιο Σώζοντα Ορχομενού αλλά και σε πλησιόχωρους βοιωτικούς ναούς (Άγιο Γεώργιο Ακραιφνίου - Άγιο Νικόλαο και Άγιο Αθανάσιο Κόκκινου - Αγία Μαρίνα Πλατανακίων).

3. Το θεσμικό πλαίσιο για την προστασία των μνημείων: προβλήματα εφαρμογής στην Κοιλιάδα του Βοιωτικού Κηφισού

3.1. Θεμελιώδεις συνταγματικές προβλέψεις

Συνταγματικό θεμέλιο της προστασίας του περιβάλλοντος, τόσο στη φυσική, όσο και στην πολιτιστική (ή “ανθρωπογενή”) του εκδοχή, αποτελούν οι προαναφερθείσες διατάξεις του ά. 24, δυνάμει των οποίων το περιβάλλον ανάγεται συνολικά σε αυτοτελώς προστατευόμενο έννομο αγαθό. Θεωρία και νομολογία συγκλίνουν στην εύλογη θέση, ότι από το Σύνταγμα αλλά και το συναφές νομοθετικό πλαίσιο παράγεται υποχρέωση των κρατικών οργάνων σε λήψη προληπτικών ή κατασταλακτικών μέτρων, με χαρακτήρα νομοθετικό, διοικητικό αλλά και δικαστικό, εφόσον αυτά κρίνονται απαραίτητα για την αποτελεσματική διαφύλαξη των περιβαλλοντικών αγαθών. Υποχρέωση που νοείται και ως παρέμβαση, κατά το αναγκαίο μέτρο, σε όποια οικονομική ή άλλη δραστηριότητα υφίσταται ως απειλητική βλάβη για το φυσικό ή/και πολιτιστικό περιβάλλον.²¹

Όπως έχει επανειλημμένως κριθεί νομολογιακά, κατά τη λήψη των ανωτέρω προστατευτικών μέτρων τα αρμόδια όργανα οφείλουν να συνεκτιμούν (“σταθμίζουν”) συναφείς παράγοντες, συνδεδεμένους με το «γενικότερο εθνικό και δημόσιο συμφέρον». Κατά τη σχετική ωστόσο στάθμιση, η συνταγματικότητα και γενικότερα η νομιμότητα των λαμβανόμενων μέτρων πρέπει να συνάδουν με την παράλληλη θεσμική υποχρέωση της Πολιτείας προς διασφάλιση και των συνταγματικών αρχών της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης.²² Συνηθέστερη τέτοια περίπτωση στάθμισης επί συγκρούσεως έννομων αγαθών, αποτελεί νομίζουμε η υλοποίηση σχεδίων χωροταξικού σχεδιασμού, με συνταγματικά ερείσματα τα ά. 79 § 8 και 106 § 1.

Με το χωροταξικό σχεδιασμό υλοποιούνται, ως γνωστόν, κρατικά προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης σε συγκεκριμένες περιοχές, *υπό την προϋπόθεση της διασφάλισης του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος*. Στο πλαίσιο των εν λόγω προγραμμάτων, ακριβώς επειδή οι όροι διαβίωσης των κατοίκων και η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής τους πρέπει να εναρμονίζονται με τις αρχές της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης, το κράτος μεριμνά παράλληλα για τη διατήρηση του χαρακτήρα των ευαίσθητων οικοσυστημάτων, μέσα στο οικείο πολιτιστικό και φυσικό περιβάλλον. Συνταγματική, συνεπώς, υποχρέωση

²¹ Εντελώς ενδεικτικά: ΣτΕ 4426/1997: απαιτείται προηγούμενη άδεια του Υπουργού Πολιτισμού για την επιχείρηση έργου κοντά σε αρχαία, εφόσον θα μπορούσε να τα βλάψει άμεσα ή έμμεσα. Η προϋπόθεση αφορά και τον περιβάλλοντα το μνημείο χώρο, και μάλιστα σε έκταση επαρκή για την ανάδειξή του (πβ. ΣτΕ 4735/1995). ΣτΕ 616/2011: απαγορεύεται κάθε δόμηση ή επέμβαση επί ή πλησίον μνημείου, μη συμβατή με το μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο. ΣτΕ 887/2019: η οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου μπορεί να περιλαμβάνει και ακίνητα στα οποία δεν έχουν μεν ανευρεθεί αρχαιότητες, αλλά γειτνιάζουν ή τελούν σε ιδιαίτερη σχέση με τον χώρο, όπου ανευρέθηκαν οι αρχαιότητες (ΣτΕ 64/2020). ΣτΕ 1362/2019: εγκατάσταση και λειτουργία εμπορικής επιχειρήσεως πλησίον αρχαίων μνημείων ή αρχαιολογικών χώρων (πβ. ΣτΕ 453/2020). ΣτΕ 1791/2020: η Διοίκηση οφείλει να λαμβάνει κάθε πρόσφορο μέτρο για την προστασία των αρχαίων μνημείων, με δυνατότητα επιβολής περιορισμών τόσο της ιδιοκτησίας όσο και της οικονομικής δραστηριότητας. ΣτΕ 202/2021: η οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου μπορεί να περιλαμβάνει και ακίνητα στα οποία δεν έχουν μεν ανευρεθεί αρχαιότητες, κρίνεται, όμως, ότι πρέπει, για την προστασία ή την ανάδειξη του όλου αρχαιολογικού χώρου, να ενταχθούν σ’ αυτόν. ΣτΕ 1324/2021: για την εκτέλεση έργου σε περιοχή που έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικός τόπος, αλλά και ως τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, και υπάγεται, συνεπώς, σε διπλό καθεστώς προστασίας, απαιτούνται αιτιολογημένες εγκρίσεις των Υπουργών Πολιτισμού και Περιβάλλοντος. ΣτΕ 1169/2023: αποστάσεις των αιολικών εγκαταστάσεων από αρχαιολογικούς και ιστορικούς τόπους (πβ. ΣτΕ 2060/2023, 944/2024). ΟΛΣτΕ 991-992/2021: τα αποκαλυπτόμενα με την αρχαιολογική έρευνα μνημεία, πρέπει κατ’ αρχήν να διατηρούνται ορατά και επισκεψίμα και να αναδεικνύονται, εντασσόμενα στη σύγχρονη κοινωνική ζωή, με τη λήψη των κατάλληλων μέτρων προστασίας τους. Κατ’ εξαίρεση, είναι επιτρεπτές επεμβάσεις, με οριστική μετακίνηση μνημείου και διατήρησή του σε άλλο τόπο, ή με προσωρινή απόσπαση, επανατοποθέτηση και διατήρηση στο διηκεές στη θέση στην οποία βρέθηκε.

²² Βλ. υποσημ. 1 και νομολογία αμέσως ανωτέρω.

των κρατικών αρχών, είναι η προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών να εντάσσεται στα εκπονούμενα αναπτυξιακά χωροταξικά σχέδια, προσαρμόζοντας κατάλληλα τις παραγωγικές δραστηριότητες, ειδικά μάλιστα αναφορικά με περιβαλλοντικά ευάλωτες περιοχές.

3.2. Ελληνικό και διεθνές νομοθετικό πλαίσιο

Το συναφές νομοθετικό πλαίσιο συγκροτείται, όπως ακροθιγώς σημειώθηκε, κυρίως από το πλέγμα των διατάξεων των Ν. 1650/1986, 3028/2002 και 4858/2021, καθώς και από διεθνή κανονιστικά κείμενα, εφόσον ισχύουν ως εσωτερικό μας δίκαιο μετά από κύρωσή τους με νόμο της Βουλής (28 § 1 Συντ.).

Κατά τους ορισμούς του Ν. 1650/1986, ως περιβάλλον εκλαμβάνεται το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, επηρεάζοντας την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα ζωής καθώς και την ιστορική και πολιτιστική παράδοση (ά. 1 § 2).²³ Με το νομοθέτημα θεσπίζονται θεμελιώδεις κανόνες, κριτήρια και μηχανισμοί προστατευτικοί του περιβάλλοντος, δεδομένου ότι η υψηλή του ποιότητα διασφαλίζει και ευνοεί την πολύπτυχη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας, στο πλαίσιο της όλης πολιτιστικής και αναπτυξιακής διαδικασίας. Η § 2 του ίδιου άρθρου εντάσσει στους βασικούς στόχους του Ν. 1650/1986 τη λήψη μέτρων ορθολογικής διαχείρισης του περιβάλλοντος, για τη μη υποβάθμισή του και την ισόρροπη ανάπτυξη, όχι μόνον του εθνικού χώρου συνολικά, αλλά και «των επί μέρους γεωγραφικών και οικιστικών ενότητων του».

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ν. 3028/2002 (ά. 1-2), όπως κωδικοποιήθηκε με το Ν. 4858/2021, στην ευρεία έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και των αγαθών που τη συγκροτούν, δεν υπάγει απλώς τα μεμονωμένα αρχαία ή νεότερα μνημεία,²⁴ ως μαρτυρίες της ανθρώπινης δραστηριότητας από τους αρχαιότετους χρόνους μέχρι σήμερα, αλλ' επιπλέον και: (α) τους *αρχαιολογικούς χώρους*, δηλαδή αυτούς με μνημεία ή μνημειακά οικιστικά ή ταφικά σύνολα, χρονολογούμενα έως και το 1830, (β) τους *ιστορικούς τόπους*, δηλαδή εκτάσεις στην ξηρά, στη θάλασσα, σε λίμνες ή σε ποταμούς, εφόσον αποτέλεσαν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι αποτέλεσαν χώρο εξαίρετων ιστορικών ή μυθικών γεγονότων.

Επιπλέον, το ά. 3 Ν. 4858/2021 ορίζει ότι η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς συνίσταται κυρίως στον εντοπισμό, την καταγραφή και τη διατήρηση των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων ή ιστορικών τόπων, στην αποτροπή της παράνομης ανασκαφής ή κλοπής,²⁵ με σκοπό τη συμβολή της μελέτης τους στην παιδεία και την αισθητική αγωγή των πολιτών, ενώ το ά. 10 απαγορεύει κάθε μορφή ενέργειας σε μνημείο, εφόσον επιφέρει, άμεσα ή έμμεσα, βλάβη ή αλλοίωση της μορφής του. Οποιαδήποτε συναφής ενέργεια προαπαιτεί έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, που παρέχεται αν δεν υφίστανται απαγορευτικοί λόγοι.²⁶

Ακόμη, κατά το ά. 12 (“Οριοθέτηση αρχαιολογικών χώρων”) Ν. 3028/2002, οι χώροι αυτοί κηρύσσονται και οριοθετούνται μετά από έρευνα πεδίου και απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, που συνοδεύεται από τοπογραφικό διάγραμμα και δημοσιεύεται σε ΦΕΚ. Συναφώς, τα ά. 13 επ. του ίδιου νόμου προβλέπουν την υπό προϋποθέσεις απαγόρευση άσκησης γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας ή άλλων δραστηριοτήτων στους χερσαίους αρχαιολογικούς χώρους, αλλά και τον καθορισμό εντός αυτών “Ζωνών Προστασίας”, ως

²³ Ας σημειωθεί ότι και ο προϊσχύσας Ν. 360/1976 «περί χωροταξίας και περιβάλλοντος» όριζε παρεμφερώς σαν «πολιτιστικό περιβάλλον» τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού «ως ταύτα διεμορφώθησαν εκ της παρεμβάσεως και των σχέσεων του ανθρώπου μετά του φυσικού περιβάλλοντος, περιλαμβανομένων των ιστορικών χώρων και της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής εν γένει κληρονομιάς της Χώρας» (ά. 1 § 6).

²⁴ Σύμφωνα με το ά. 2 Ν. 4858/2021, στον κύκλο των αρχαίων μνημείων ανήκουν όσα πολιτιστικά αγαθά ανάγονται στους προϊστορικούς, αρχαίους, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους και χρονολογούνται έως και το 1830 (με την επιφύλαξη του ά. 20 του ίδιου νόμου), καθώς και τα σπήλαια και παλαιοντολογικά κατάλοιπα, εφόσον υπάρχουν ενδείξεις ότι συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη. Ως νεότερα μνημεία νοούνται όσα είναι μεταγενέστερα του 1830, αρκεί η προστασία τους να επιβάλλεται για λόγους ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας.

²⁵ Για το ποινικό αδίκημα της αρχαιοκαπηλίας βλ. ΑΠ 1425/2019, 876/2020, 1481/2023, 391/2021, 105/2023, 1206/2024.

²⁶ Όταν, λ.χ., υπάρχει κίνδυνος η οικονομική ή όποια άλλη δραστηριότητα να προκαλέσει βλάβη στο μνημείο, λόγω της απόστασης ή της οπτικής επαφής με αυτό ή της μορφολογίας του εδάφους, σε συνδυασμό με το χαρακτήρα των επιδιωκόμενων ενεργειών.

περιοχών με ειδικά καθεστώτα προστασίας, ήτοι με διαφοροποιημένα επίπεδα όρων δόμησης, χρήσεων γης, επιτρεπτές ή μη δραστηριότητες.

Από πλευράς διεθνούς δικαίου, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης μακράς σειράς κανονιστικών κειμένων, όπως ενδεικτικά είναι η Σύμβαση του Παρισιού (1970, κυρώθηκε με το Ν. 1103/1980), η Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς (Σύμβαση UNESCO 1972, Ν. 1126/1981), η Σύμβαση της Γρανάδας (1985, Ν. 2039/1992), της Ευρωπαϊκής Σύμβασης της Βαλέτας για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς (1992, Ν. 3378/2005), της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου (Φλωρεντία 2000, Ν 3827/2010), στη μελέτη της οποίας θα σταθούμε αναλυτικότερα πιο κάτω.²⁷ Τέλος, μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης υπέγραψαν το έτος 2005 στο Faro της Πορτογαλίας τη Σύμβαση-Πλαίσιο για την αξία της πολιτισμικής κληρονομιάς στην κοινωνία (Framework Convention on the Value of Cultural Heritage), το ά. 8 της οποίας προβλέπει την *υποχρέωση των κρατών να προωθήσουν την πολιτική τοπίων*.²⁸

4. Η Διεθνής Σύμβαση για το Ευρωπαϊκό Τοπίο (Φλωρεντία 2000)

4.1. Μία παρουσίαση των προβλέψεων

Σύμφωνα με τη νοηματοδότηση βασικών όρων της Σύμβασης,²⁹ ως "τοπίο" (landscape) θεωρείται μία *περιοχή με ιδιαίτερο χαρακτήρα, που συνιστά αποτέλεσμα δράσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ φυσικών και / ή ανθρωπογενών παραγόντων*.³⁰ Οριοθετώντας με το ά. 3 τους στόχους της, η Σύμβαση εντάσσει σε αυτούς την προώθηση, το σχεδιασμό και τη διαχείριση των τοπίων, στο πλαίσιο μίας πανευρωπαϊκής συνεργασίας. Το περιβάλλον πρέπει να προσεγγίζεται με μία ολιστική αντίληψη, που να περιλαμβάνει και αναδεικνύει όλα τα επιμέρους φυσικά και/ή μνημειακά στοιχεία του. Η σύμβαση μεταθέτει το κέντρο βάρους στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το τοπίο, και στην ιδιότητα του τελευταίου ως φορέα ιστορίας και πολιτισμού.³¹

Στο πλαίσιο των φιλόδοξων στόχων και προοπτικών που διακηρύσσει το Προοίμιο της Σύμβασης, τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται στην επιδίωξη της βιώσιμης ανάπτυξης των οικείων τοπίων, μέσα από μία αρμονική σχέση μεταξύ περιβάλλοντος (φυσικού και/ή πολιτιστικού), κοινωνικών αναγκών αλλά και οικονομικής δραστηριότητας. Η Σύμβαση υπογραμμίζει ότι «το τοπίο συμβάλλει στη διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας, αποτελεί ένα βασικό συστατικό στοιχείο της ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ συνεισφέρει στην ανθρώπινη ευημερία, παγιώνοντας την ευρωπαϊκή ταυτότητα». Η

²⁷ Αναλυτικότερα: Γαλάνης (2023) 19 επ.· Θεοφιλίδης (2024)· Πουϊκλή (2020). Από τη νομολογία βλ. ιδίως: ΣτΕ 5460/2012 (Σύμβαση Γρανάδας)· ΟλΣτΕ 991-992/2021 (Σύμβαση Γρανάδας - Σύμβαση Παρισιού). Για τη Σύμβαση της Φλωρεντίας, βλ. πιο κάτω.

²⁸ Σε δική μας απόδοση: «Άρθρο 8 – Περιβάλλον, κληρονομιά και ποιότητα ζωής: Τα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να αξιοποιήσουν όλες τις πτυχές του κληρονομηθέντος πολιτιστικού περιβάλλοντος, προκειμένου: ... (β) να προωθήσουν μια ολοκληρωμένη προσέγγιση στις πολιτικές που αφορούν την πολιτιστική, βιολογική, γεωλογική και **τοπιακή ποικιλομορφία**, ώστε να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ αυτών των στοιχείων· (γ) να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή, καλλιεργώντας ένα αίσθημα κοινής ευθύνης απέναντι στους τόπους στους οποίους ζουν οι άνθρωποι· (δ) να προωθήσουν τον στόχο της ποιότητας στις σύγχρονες προσθήκες στο περιβάλλον, χωρίς να θέσουν σε κίνδυνο τις πολιτιστικές του αξίες».

²⁹ Από τη βιβλιογραφία, βλ. ιδίως: Σιούτη (2022) 371-372· Γαλάνης (2023) 251-264· Μαριά (2009) *passim*· Μπρεδήμας (2018) 4. Μετάφραση της Σύμβασης στην ελληνική περιέχει ο Ν. 3827/2010.

³⁰ Ωστόσο, πολύ πριν τη Σύμβαση της Φλωρεντίας, ο εθνικός νομοθέτης με το ά. 2 § 16 του βασικού νόμου για το περιβάλλον 1650/1986, είχε ορίσει *το τοπίο ως κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος, που μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν μια οπτική εμπειρία*. Μένοντας στο χώρο των ορισμών, επισημαίνεται ότι η ποικιλία της έννοιας του "πολιτισμικού" τοπίου οδηγεί αβίαστα στον ανθρωποκεντρικό του χαρακτήρα (Γαλάνης 2023, 251). Ο ίδιος παραπέμπει στον C. Sauer, για τον οποίο «το πολιτισμικό τοπίο διαμορφώνεται από το φυσικό τοπίο, μέσω μίας πολιτισμικής ομάδας. Ο πολιτισμός είναι το αίτιο, η φυσική περιοχή το μέσο, το πολιτισμικό τοπίο το αποτέλεσμα», σε: Flower (2000) 201 επ.

³¹ Έτσι η Σιούτη 371-372. Κατά τον Γαλάνη (251 επ.), η προστασία του τοπίου σημαίνει ανάληψη δράσεων για τη συντήρηση, διατήρηση αλλά και ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, που φέρουν την αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς, λόγω της αλληλεπίδρασης με τον ανθρώπινο παράγοντα. Ως εκ τούτου, ο "χώρος" μετατρέπεται σε "τόπο", η δε "υλική" κληρονομιά συνδέεται και εντάσσεται στο φυσικό περιβάλλον.

πολύπλευρη αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την εμπειρία του τοπίου, διαμορφώνει συχνά, όπως επισημαίνει η Σύμβαση, την πολιτιστική ταυτότητα και πνευματική νοοτροπία του πρώτου – φαινόμενο που απαντά με ευδιάκριτο τρόπο και στην περίπτωση των κατοίκων, ή όσων μεγάλωσαν, στην Κοιλιάδα του Βοιωτικού Κηφισού, και μάλιστα όχι μόνον με θετικό αλλά και αρνητικό τρόπο.

Η Σύμβαση της Φλωρεντίας, που τελεί σε κανονιστική ώσμωση με τα προαναφερθέντα παρεμφερή διεθνή κείμενα, αντιμετωπίζει το τοπίο ως καθοριστικό παράγοντα για την ποιότητα της ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε - σε αστικές περιοχές ή στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας, σε περιοχές αναγνωρισμένες ως εξαιρετικού φυσικού κάλλους, ακόμη και σε περιοχές χωρίς ιδιαιτερότητες - λαμβάνοντας υπόψη τον μετασχηματισμό των τοπίων από τις εξελίξεις στη γεωργία, τη βιομηχανική και εξορυκτική παραγωγή, τον περιφερειακό σχεδιασμό και τον τουρισμό. Για τους ανωτέρω λόγους, η Σύμβαση της Φλωρεντίας υπογραμμίζει την επιθυμία του κοινού να απολαμβάνει υψηλής ποιότητας τοπία, διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο στην ανάπτυξή τους.

Με την επικύρωση της Σύμβασης (Ν. 3827/2010), η Ελλάδα αναγνωρίζει ρητά το τοπίο ως σημείο-κλειδί για την ατομική και κοινωνική ευημερία, συνδέοντας την προστασία, τη διαχείριση και το σχεδιασμό του με το δημόσιο συμφέρον, που συνεπάγεται δικαιώματα και ευθύνες για όλους. Η χώρα μας, συνεπώς, αποδέχεται ότι το τοπίο αποτελεί και πόρο ευνοϊκό για την οικονομική δραστηριότητα, ειδικά μάλιστα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Ως προς το ζήτημα της χωρικότητας, τα άρθρα 2 και 15 της Σύμβασης προβλέπουν την εφαρμογή της σε αγροτικές, αστικές και περιαστικές περιοχές, και μάλιστα όχι μόνον σε τοπία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξαιρετικά, αλλά και σε εκείνα που δεν παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα ή είναι υποβαθμισμένα.³² Κάθε κράτος προσδιορίζει τις περιοχές εφαρμογής της Σύμβασης, απευθύνοντας δήλωση προς τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης.³³

Προς εφαρμογή των ανωτέρω, το άρθρο 1 της Σύμβασης αποσαφηνίζει το περιεχόμενο μίας ακόμη σειράς ορισμών, όπως: *πολιτική τοπίων* (γενικές αρχές, στρατηγικές και οδηγίες των αρμόδιων αρχών, που επιτρέπουν τη λήψη μέτρων προστασίας, διαχείρισης και σχεδιασμού των τοπίων), *στόχους ποιότητας τοπίων* (προσδοκίες του κοινού για ένα συγκεκριμένο τοπίο), *προστασία τοπίων* (δράσεις διατήρησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός τοπίου, που δικαιολογούνται από την οικεία φυσική διαμόρφωση και/ή από την ανθρωπογενή δραστηριότητα), *διαχείριση τοπίων* (δράση για τη βιώσιμη ανάπτυξη του τοπίου), και, τέλος, *σχεδιασμό τοπίων* (δράση, με μακροπρόθεσμη προοπτική, για την αποκατάσταση ή και δημιουργία τοπίων).

Κατά την εφαρμογή της, τα αρμόδια κρατικά όργανα θα εναρμονίζουν τη Σύμβαση με το εσωτερικό δίκαιο και την οικεία πολιτική, βάσει των κατευθυντήριων γραμμών της Φλωρεντίας, μέσα από τη συμμετοχή των τοπικών και περιφερειακών αρχών. Στο πλαίσιο αυτό, η “πολιτική τοπίου” εντάσσεται στον περιφερειακό και αστικό σχεδιασμό, με κριτήρια περιβαλλοντικά, αγροτικά, κοινωνικά και οικονομικά, ενώ τα κράτη αναλαμβάνουν την υποστήριξη των σχετικών δράσεων μέσα από διεθνή προγράμματα (άρθρο 7).

Τέλος, η Σύμβαση της Φλωρεντίας μεριμνά και για την επιβράβευση αξιόλογων δράσεων ανάδειξης τοπίων, θεσπίζοντας με το άρθρο 11 «Βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης». Πρόκειται για σημαντική διάκριση, που απονέμεται σε τοπικές ή περιφερειακές αρχές, που μέσα από την εφαρμογή της Σύμβασης καθιέρωσαν αποτελεσματικά και μακροπρόθεσμα μέτρα προστασίας και ανάδειξης τοπίων τους, χρησιμεύοντας έτσι ως παράδειγμα για άλλες τοπικές αρχές στην Ευρώπη.³⁴

4.2. Νομολογιακή ερμηνεία και εφαρμογή της Σύμβασης

³² Article 2 § 2 (Scope): «It concerns landscapes that might be considered outstanding as well as everyday or degraded landscapes».

³³ Διαδικαστικές λεπτομέρειες βλ. σε άρθρο 15 Ν. 3827/2010.

³⁴ Αιτήσεις για το Βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης υποβάλλονται στην Επιτροπή Εμπειρογνομόνων (άρθρο 10). Με προτάσεις από το όργανο αυτό, η Επιτροπή Υπουργών καθορίζει και δημοσιεύει τα κριτήρια βράβευσης, πραγματοποιώντας και την απονομή.

Από τις δώδεκα, περίπου, δημοσιευμένες στο νομικό τύπο αποφάσεις - όλες του Ανώτατου Διοικητικού Ακυρωτικού, και με σκεπτικό που μνημονεύει εκτενέστερα ή πιο συνοπτικά την Σύμβαση της Φλωρεντίας, θα σταθούμε στις κατά τη γνώμη μας σημαντικότερες.³⁵ Η χρονική και περιπτωσιολογική τους εξέταση φαίνεται κατ' αρχάς ως η αρμόζουσα, αφενός μεν διότι επιτρέπει την παρακολούθηση της νομολογιακής εξέλιξης, αφετέρου δε διότι αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα τοπικά χαρακτηριστικά κάθε επίδικης περιοχής, όπως είναι εύλογο, αλλά και χρήσιμο.

Κατά τη μελέτη των αποφάσεων θα εστιάσουμε στα κρισιμότερα δικανικά πορίσματα, όπως εξάγονται από το σύνολό τους. Το άμεσα πιο προφανές από αυτά είναι ότι, καθώς προκύπτει από τα έτη δημοσιεύσεως, η Σύμβαση της Φλωρεντίας απασχολεί, προϊόντος του χρόνου, ολοένα και πιο συχνά αλλά και πιο τεκμηριωμένα τη δικαστική κρίση, αφού διαρκώς και περισσότεροι προσφεύγοντες συνειδητοποιούν τη θεσμική βαρύτητα και δικαιοπολιτική της επιρροή.

4.2.1. ΟΛΣΤΕ 1305/2019³⁶

Η εκτενής αυτή απόφαση ασχολήθηκε με αίτημα ακύρωσης π. δ/τος για τον καθορισμό χρήσεων / όρων / περιορισμών δόμησης του «Μητροπολιτικού Πόλου Ελληνικού - Αγίου Κοσμά Περιφέρειας Αττικής» (εκτάσεως 6.000 περίπου στρεμμάτων). Η κανονιστική πράξη εμπεριείχε και όρους για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής, επικυρώνοντας ταυτόχρονα τις οριογραμμές των τοπικών ρεμάτων. Κατά τις αιτιάσεις των προσφευγόντων, η εφαρμογή του επίδικου διατάγματος θα επιδείνωνε το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, ιδιαίτερα μάλιστα το «απτικό τοπίο, με τα εξαιρετικής σημασίας πολιτιστικά στοιχεία που περιέχονται σ' αυτό».

Με τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού αναγνωρίστηκε κατ' αρχάς (σκ. 25) ότι η Σύμβαση της Φλωρεντίας υπήγαγε το "τοπίο" σε ειδικό καθεστώς, το οποίο, «χωρίς να προβλέπει ειδικά μέτρα για την άμεση προστασία του, εδραιώνει την αντίληψη ότι αυτό έχει βαρυσήμαντη πολιτιστική διάσταση και αποτελεί μέρος της ταυτότητας των ανθρώπων, επιβάλλοντας την ένταξη της προστασίας του τοπίου στις επιμέρους κρατικές πολιτικές (ά. 5)». Με τη Σύμβαση – συνεχίζει η απόφαση – προβλέφθηκε η εισαγωγή στην εσωτερική έννομη τάξη των συμβαλλόμενων κρατών ειδικότερων μέτρων προστασίας και διαχείρισης των τοπίων (ά. 6 παρ. Ε'). Στην περίπτωση της χώρας μας, εξειδίκευσή τους αποτελεί το ά. 6 § 4 Ν. 3937/2011,³⁷ που αντικαθιστώντας το ά. 21 Ν. 1650/1986, ενέταξε πλέον στην περιβαλλοντική νομοθεσία, αντί της αρχαιολογικής, εξουσιοδοτική διάταξη για την έκδοση απόφασης του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής (αντί του Υπουργού Πολιτισμού), με αντικείμενο τη λήψη γενικών και ειδικών μέτρων προστασίας του τοπίου (ά. 5-6 Σύμβασης).

Αναφορικά τώρα με την Απτική, και σύμφωνα με την ελάχισονα σκέψη της ΟΛΣΤΕ 1305/2019, ο Ν. 4277/2014 (ΡΣΑΑ: "Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας-Αττικής") περιέχει, μεν, σημαντικές αναφορές στο τοπίο, που όμως απαιτούν εξειδίκευση. Ενδεικτικά, το ά. 15 § 3 προβλέπει τη συμπλήρωση προγράμματος προστασίας και ανάδειξης των ιστορικών τοπίων (περ. γ') και την ένταξη των προστατευόμενων μνημείων και αρχαιολογικών περιοχών εντός ευρύτερων ενοτήτων-τοπίων» (περ. δ'). Ακόμη, το ά. 22 § 1, πιλοφορούμενο "Απτικό Τοπίο", μεριμνά για την προώθηση ενός «Στρατηγικού Προγράμματος Προστασίας και Διαχείρισης», που θα ενσωματώνει πολιτικές για το τοπίο, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Φλωρεντίας.

³⁵ ΣΤΕ 1973/2017, 1305/2019 (ολ.), 1761/2019 (ολ.), 1508/2020, 176-179/2021 (ολ.), 293/2024, 310/2024, 662/2024, 1186/2024.

³⁶ ΠερΔικ 23 (2019) 278-303 με παρατ. Στ. Κουστένη, πβ. και την όμοια ΟΛΣΤΕ 1306/2019. Χρονικά προηγήθηκε η ΣΤΕ 1973/2017, εκδοθείσα επί αιτήσεων ακυρώσεως που άσκησαν νομικά πρόσωπα κατά απόφασης του Γενικού Γραμματέα της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, σχετικά με την έγκριση περιβαλλοντικών όρων αιολικού πάρκου στην περιοχή του όρους Παντοκράτορα Κέρκυρας. Οι αιτήσεις προέβλεπαν και το επιχείρημα ότι η κατασκευή και λειτουργία του αιολικού πάρκου θα έπληττε την εικόνα του φυσικού τοπίου της περιοχής, προκαλώντας εκτεταμένη διάβρωση του εδάφους και ζημία στο φυσικό, πολιτιστικό και ιστορικό περιβάλλον. Στο τελευταίο μάλιστα εντασσόταν και το ιστορικό βενετσιάνικο ορεινό χωριό της Παλιάς Περιθειας. Η απόφαση απέρριψε, ωστόσο, τον βασιζόμενο στη Σύμβαση της Φλωρεντίας λόγο ακύρωσης, με μία εντελώς λακωνική παραπομπή στις προηγούμενες αιτιολογίες της («κατά τα ήδη εκτεθέντα... γίνεται εφαρμογή των κριτηρίων εντάξεως του επίδικου έργου στο τοπίο»: σκέψη 27).

³⁷ Ν. 3937/2011, «Διατήρηση της βιοποικιλότητας και άλλες διατάξεις» (Α' 60). Βλ. και Μάνου (2020).

Στο πλαίσιο αυτό, θα αναγνωριστούν «τοπία προτεραιότητας» βάσει ειδικών μελετών, οι οποίες θα επέχουν θέση διαχειριστικών σχεδίων και που θα αξιοποιηθούν κατά την περιβαλλοντική αδειοδότηση έργων.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η αρχαιολογική αρχή δεν έχει αρμοδιότητα έγκρισης χωρικού σχεδίου προστασίας του τοπίου, διότι η προβλεπόμενη από τα ά. 10, 12, 14 και 16 Ν. 3028/2002 αρμοδιότητα του Υπουργού Πολιτισμού, που ασκείται μετά από γνωμοδότηση του οικείου συμβουλίου, αποσκοπεί στην προστασία αρχαίων μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων, χωρίς όμως να επεκτείνεται και στην προστασία του τοπίου. Μοναδική εξαίρεση, οι τόποι «ιδιαίτερου φυσικού κάλλους», εφόσον όμως έχουν ήδη χαρακτηριστεί ως τέτοιοι με διοικητική πράξη, σύμφωνα με παλαιότερες διατάξεις. Ωστόσο, τέτοια αρμοδιότητα - καταλήγει η ΟΛΣΤΕ 1305/2019 - δεν θεμελιώνουν οι διατάξεις της Σύμβασης της Φλωρεντίας.

Επιστεγάζοντας το σύνολο των κρίσεων του – απορριπτικών των προβληθέντων λόγων ακύρωσης - το Δικαστήριο κατέληξε ότι η επιδείνωση του περιβάλλοντος είναι κατ' εξαίρεση «συνταγματικώς ανεκτή» ως προς το καθεστώς χρήσεων γης στην επίδικη υπόθεση, διότι συντρέχουν «ειδικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος», όπως αυτοί τεκμηριώνονται από χωροταξική και πολεοδομική επιστημονική μελέτη.

4.2.2. ΟΛΣΤΕ 1761/2019³⁸

Περιεχόμενο εν πολλοίς ταυτόσημο με την ανωτέρω ΟΛΣΤΕ 1305/2019 είχε και η εξεταζόμενη απόφαση, που έκρινε επί ανάλογης με την πιο πάνω διοικητικής πράξης, σχετικά με την περιοχή του Ελληνικού (2018). Σημειωτέον ότι, πριν από την έκδοση της προσβαλλόμενης πράξης, είχε εκπονηθεί «Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων» (ΣΜΠΕ), περιλαμβάνοντας και φωτογραφική τεκμηρίωση της βλάστησης και των μνημείων της περιοχής.

Η ΣΜΠΕ προέκρινε την οικιστική ανάπτυξη μέρους της περιοχής, αντί της «μηδενικής λύσης», όπως τη χαρακτήριζε. Φαινόμενα της τελευταίας ήταν η «διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης αποσπασματικών χρήσεων και λειτουργιών “ατάκτως ερριμμένων”», που παρουσίαζε «χαρακτηριστικά ανεπάρκειας διαχείρισης του υψηλού δυναμικού μιας προνομιούχου... περιοχής», με «θεσμικό πλαίσιο ελλιπές ή ανύπαρκτο και ιδιοκτήτη αδιάφορο», ήτοι «μία κατάσταση εγκατάλειψης, αυθαιρεσίας και υποτονικότητας».³⁹ Ακολούθως, εξεταζόταν η συσχέτιση λύσεων με έμφαση στο πολιτιστικό και οικιστικό περιβάλλον, την ποιότητα ζωής και την άμεση ή έμμεση δημιουργία θέσεων εργασίας.

Το Δικαστήριο επανέλαβε και στην παρούσα απόφαση την κρίση ότι τα ζητήματα που αφορούν το τοπίο, ως πολύτιμο στοιχείο της φύσης και της αρχιτεκτονικής, δεν διέπονται από την αρχαιολογική νομοθεσία (Ν. 3028/2002), αλλά από νεότερα νομοθετήματα, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου, η «βαρυσήμαντη πολιτιστική διάσταση» της οποίας επιβάλλει την ένταξη της προστασίας του τοπίου στις κρατικές πολιτικές. Πλέον, το ά. 6 § 4 Ν. 3393/2011 ενέταξε στην περιβαλλοντική νομοθεσία, αντί της αρχαιολογικής, εξουσιοδοτική διάταξη για την έκδοση απόφασης του ΥΠΕΚΑ, αντί του Υπουργού Πολιτισμού, με την οποία θα εξειδικεύονται τα γενικά και ειδικά μέτρα προστασίας του τοπίου, όπως προβλέπονται στα ά. 5 και 6 της Σύμβασης της Φλωρεντίας.

³⁸ ΠερΔικ 24 (2020) 130.

³⁹ Όπως η ΣΜΠΕ υπογράμμιζε: «η διαιώνιση αυτής της κατάστασης θα επέτεινε την προσέλκυση ανεπιθύμητων χρήσεων και λειτουργιών, οδηγώντας σε περαιτέρω υποβάθμιση της ίδιας της περιοχής αλλά και των γειτονικών σε αυτή περιοχών των όμορων δήμων. Θα πρέπει, μάλιστα να τονισθεί ότι η πείρα έχει δείξει ότι πιθανή συνέχιση της αδράνειας δρα πάντα εις βάρος της περιοχής και διαμορφώνει συνθήκες που καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την ανατροπή μιας “εγκατεστημένης” δυσμενούς κατάστασης ... Κοινωνικά και οικονομικά είναι αυτονόητη η απόρριψη της μηδενικής λύσης, αφού: α) δεν συμβάλλει στην υλοποίηση επενδύσεων με δυναμικά σημαντική προστιθέμενη αξία και με συμβολή στην αύξηση των εσόδων τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα, β) δεν προάγει την ανάπτυξη της περιοχής, μέρος της οποίας είναι σε εγκατάλειψη και μέρος αυτής σε ατονία, με μηδαινά αποτελέσματα σε πληθώρα παραγωγικών τομέων (τουρισμός, αναψυχή, εμπόριο, οικοδομή) και γ) δεν δημιουργεί θέσεις εργασίας (πρωτογενείς και δευτερογενείς) σε μια περίοδο μάλιστα που αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία σε συνθήκες πολύ υψηλής ανεργίας».

Ως εκ τούτου, η έγκριση χωρικού σχεδίου προστασίας του τοπίου, δεν ανήκει στην αρμοδιότητα της αρχαιολογικής αρχής, καθώς η προβλεπόμενη από τις διατάξεις των ά. 10, 12, 14 και 16 Ν. 3028/2002 αρμοδιότητα του Υπουργού Πολιτισμού, ασκούμενη μετά από γνωμοδότηση του οικείου συμβουλίου, αποσκοπεί στην προστασία αρχαίων μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων, χωρίς να επεκτείνεται και στην προστασία του τοπίου. Εξαιρούνται οι τόποι “ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους”, κατά την παλαιότερη και τυπικώς ισχύουσα ακόμη νομοθεσία (Ν. 1469/1950), που αφορά όμως περιοχές οι οποίες έχουν ήδη χαρακτηριστεί ως τόποι αυτής της κατηγορίας, με έκδοση διοικητικής πράξης και βάσει ειδικής διαδικασίας.

Στην επίδικη υπόθεση, έγγραφο της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού προς το Συμβούλιο της Επικρατείας, αναφέρεται σε δύο αρχαιολογικούς χώρους καθώς και σε νεότερα μνημεία που ευρίσκονται εντός της περιοχής – και δη χαρακτηρισμένα ως τέτοια από ειδικές αποφάσεις του Υπουργού Πολιτισμού. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, συντρέχει αρμοδιότητα του Υπουργού Πολιτισμού, του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων να αποφανθούν επί των συγκεκριμένων θεμάτων του Σχεδίου Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης (ΣΟΑ), όχι όμως και επί ζητημάτων τοπίου, ως προς το οποίο η αρμοδιότητα ανήκει στο Υπουργείο Περιβάλλοντος (σκ. 25-26, πβ. ανωτέρω ΟΛΣΤΕ 1305/2019).

Αξίζει όμως να σημειωθεί η ισχυρή μειοψηφία εννέα Συμβούλων, οι οποίοι, αποκλίνοντας από την ανωτέρω στενή γραμματική ερμηνεία της πλειοψηφίας, υποστήριξαν ορθά (σκ. 28) ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υφίσταται αρμοδιότητα και του Υπουργείου Πολιτισμού ή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να εγκρίνουν το Σχέδιο. Και τούτο διότι *έξι ιδιαίτερα υψηλά κτίρια, που θα ανεγείρονταν στο πλαίσιο υλοποίησης του ΣΟΑ, θα επηρέαζαν από αισθητικής πλευράς, όχι μόνον τις εντός του Μητροπολιτικού Πόλου αρχαιότητες, αλλά και τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης*, ο οποίος είναι εγγεγραμμένος στον Κατάλογο Μνημείων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Λόγω λοιπόν της αξίας και της ευρύτερης σημασίας του συγκεκριμένου μνημείου, η επίδικη περιοχή πρέπει να θεωρηθεί ως “περιβάλλον χώρος” της Ακρόπολης και μέρος του όλου «ιστορικού αττικού τοπίου». Τούτο, σε παραβολή με το μέγεθος, την ένταση και τις επιπτώσεις των επιχειρούμενων με το προσβαλλόμενο διάταγμα ρυθμίσεων, *θεμελιώνει εγκριτική αρμοδιότητα του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και της Υπουργού Πολιτισμού, με σκοπό την προστασία και διαφύλαξη του περιβάλλοντος μνημειακού συνόλου της Ακρόπολης των Αθηνών*, υπό την παραπάνω έννοια.⁴⁰

Κατά την τελική κρίση του Δικαστηρίου, που απέρριψε την αίτηση ακύρωσης, η επιδείνωση του καθεστώτος χρήσεων γης είναι μόνον κατ’ εξαίρεση συνταγματικά ανεκτή, εφόσον συντρέχουν ειδικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος, που να τεκμηριώνονται από ειδική επιστημονική μελέτη, βάσει των πορισμάτων της χωροταξίας και της πολεοδομίας,⁴¹ πάντοτε όμως μέσα στα πλαίσια που χαράσσει ο χωροταξικός ή πολεοδομικός σχεδιασμός.

4.2.3. ΟΛΣΤΕ 176 - 179/2021⁴²

Η αίτηση ακυρώσεως στην υπόθεση αυτή στράφηκε κατά απόφασης του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας, με την ονομασία «Έγκριση Αναθεώρησης του Περιφερειακού Χωροταξικού Πλαισίου (ΠΧΠ) της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας και Περιβαλλοντική Έγκριση αυτού» (2018). Η εναντίωση αφορούσε τις στρατηγικές κατευθύνσεις του ΠΧΠ ως προς τη χωροθέτηση δραστηριοτήτων εξόρυξης και την οριοθέτηση

⁴⁰ Κατά τη διευκρινιστική ερμηνεία των μειοψηφούντων Συμβούλων, η αρμοδιότητά τους αυτή έχει ως έρεισμα όχι μόνο την ύπαρξη μνημείων και αρχαιολογικών χώρων εντός της επίδικης περιοχής (όπως άλλωστε δέχεται η πλειοψηφία), αλλά «προεχόντως, και δη κατά μείζονα λόγο, το σημαντικότερο μνημείο του κλασικού πολιτισμού, το οποίο σηματοδοτεί το “ιστορικό αττικό τοπίο” και αποτελεί το κατ’ εξοχήν “τοπόσημο” στην Αττική, που είναι ορατό, μαζί με τα υψηλά κτίρια, από άλλα σημεία της Αττικής, όπως από τον Πειραιά και τις δυτικές συνοικίες, από τον Σαρωνικό κ.λπ., και απειλείται, κατά την εκτίμηση των αρμοδίων οργάνων του Υπουργείου Πολιτισμού, από τον επίδικο σχεδιασμό».

⁴¹ Ενδεικτικά πβ.: ΟΛΣΤΕ 3500/2009, ΟΛΣΤΕ 123/2007.

⁴² ΤΝΠ ‘Νόμος’. Η πρώτη απόφαση εκδόθηκε επί αιτήσεως ακυρώσεως που άσκησε η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος, ενώ οι επόμενες επί αιτήσεων δύο σωματείων και ενός Συνδέσμου ΟΤΑ.

αιολικών πάρκων εντός του αρχαιολογικού χώρου των Δελφών ή του ευρύτερου Δελφικού Τοπίου του Νομού Φωκίδας.

Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι οι διατάξεις των ά. 24 § 1 και 2, 79 § 8 και 106 § 1 Συντ., αναθέτουν τον χωροταξικό σχεδιασμό στην αρμοδιότητα του Κράτους, που υποχρεούται να διασφαλίζει την προστασία του περιβάλλοντος, ικανοποιώντας, κατά το δυνατόν, τους βέλτιστους όρους διαβίωσης του πληθυσμού και της οικονομικής ανάπτυξης, σύμφωνα με την αρχή της αειφορίας. Προτεραιότητα, σύμφωνα με το ΣτΕ, πρέπει να αποδίδεται στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, τα δε Περιφερειακά Πλαίσια (ΠΠ) οφείλουν να περιλαμβάνουν κατευθύνσεις για την ισόρροπη και αειφόρο διάρθρωση του οικιστικού δικτύου, την προστασία και ανάδειξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και του σχετικού τοπίου. Κατά τις ΣτΕ 176-179/2021, το επίμαχο ΠΠ έλαβε υπόψη του την ύπαρξη αναγνωρισμένων περιοχών του δικτύου Natura 2000, αλλά και προστατευόμενων αρχαιολογικών χώρων, παρατηρώντας ότι, παρ' όλα αυτά, «είναι δυνατή η άσκηση εξόρυξης και η λειτουργία εγκαταστάσεων που τη συνοδεύουν, σύμφωνα με τους όρους και τις προϋποθέσεις οι οποίες τίθενται από τα νομικά καθεστώτα προστασίας τους».⁴³

Κατά το Δικαστήριο, εφαρμόζοντας η προσβαλλόμενη πράξη το Ν. 3827/2010, που επικύρωσε τη Σύμβαση της Φλωρεντίας, περιέλαβε μελέτη αναγνώρισης και αξιολόγησης του τοπίου της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. Συναφώς, το ΠΠ περιείχε ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Προσδιορισμός και Ειδική Διαχείριση Τοπίων», προτείνοντας “Ζώνες Τοπίου” και δίνοντας γενικές κατευθύνσεις προστασίας/διαχείρισής τους.

Σύμφωνα όμως με τους αιτούντες, υπήρχε βάσιμος κίνδυνος παραβίασης της συνταγματικής αρχής της αειφορίας από τη δραστηριότητα εξόρυξης βωξίτη σε περιοχές του διεθνούς αξίας Δελφικού Τοπίου, το οποίο θα πληττόταν ανεπανόρθωτα, μολονότι αποτελεί πολιτιστικό κεφάλαιο προστατευόμενο από τη Σύμβαση της Φλωρεντίας, αλλά και περιβαλλοντικό κεφάλαιο, αναπτυσσόμενο σε συνεκτική σχέση με τα γύρω οικοσυστήματα (Δελφικός παραδοσιακός ελαιώνας, περιοχές Natura, βιότοποι Corine Παρνασσού και Γκιώνας). Στο πλαίσιο αυτό, προβλήθηκε ότι παραβιάζονταν οι υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις της Διεθνούς Σύμβασης προστασίας της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς (UNESCO), της Ευρωπαϊκής Σύμβασης προστασίας της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου, όπως είχαν κυρωθεί νομοθετικά.

Το ΣτΕ ωστόσο απέρριψε τις αιτιάσεις, υιοθετώντας ως βασικό σκεπτικό ότι οι εγχώριες ή διεθνείς διατάξεις προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς δεν εισάγουν την πλήρη απαγόρευση άσκησης μεταλλευτικών εργασιών εντός ή πλησίον αρχαιολογικού χώρου ή μνημείων, αλλ' εξαρτούν την ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων από την έγκριση του αρμόδιου κρατικού οργάνου.⁴⁴ Άλλωστε, σύμφωνα με το Δικαστήριο, λόγος ανησυχίας δεν συνέτρεχε, αφού η εξόρυξη θα ήταν υπόγεια και όχι επιφανειακή.

Σύμφωνα με το Ανώτατο Διοικητικό Ακυρωτικό, επειδή κατά τη Σύμβαση της Φλωρεντίας το τοπίο ενέχει εξαιρετική πολιτιστική διάσταση, ως μέρος της ταυτότητας των ανθρώπων (πβ. ΟΛΣΤΕ 1305/2019, 1761/2019), το επίδικο ΠΧΠ συνοδεύεται από “Μελέτη Τοπίου”, που διέκρινε την όλη περιοχή σε είκοσι οκτώ “τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους” ή “ζώνες τοπίου” (μεταξύ αυτών: όρη, αισθητικά δάση, σπήλαια, ρέματα, φαράγγια καθώς και “ειδικά τοπία”, στα οποία εντάχθηκε και το “Δελφικό Τοπίο”). Η ίδια μελέτη, όπως υπογραμμίζει το Δικαστήριο, συντάχθηκε βάσει των κατευθύνσεων του Ν. 3827/2010, προτείνοντας ως “Ζώνη Τοπίου Διεθνούς Αξίας” την «Πεδιάδα Άμφισσας - Δελφών - Κόλπος Ιτέας», η οποία θα υπόκειται σε μία δέσμη αυστηρών προβλέψεων, προκειμένου να διαφυλαχθεί η αξία του Δελφικού Τοπίου, αλλά και να διευκολύνεται ο διεθνής πολιτιστικός τουρισμός.

Το επίδικο ΠΧΠ, πρόσθεσε το Δικαστήριο, προβλέπει ως κεντρικό στρατηγικό στόχο την προώθηση ειδικού προγράμματος για τον Ελαιώνα Άμφισσας – Δελφών - Αράχωβας, που θα συνδέει τη γεωργική

⁴³ Γενικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. Γώγος (2009).

⁴⁴ Πβ. ΣτΕ 3342/2017, 3004/2015, 5476/2012, 2313/2012, 2724/2011, ΣτΕ 3632/2009.

δραστηριότητα με την προστασία του τοπίου, τη βιοποικιλότητα και την τουριστική επισκεψιμότητα (“Πρόγραμμα Ενίσχυσης για Διατήρηση Τοπίων”). Εν όψει λοιπόν των ανωτέρω δεδομένων του ΠΧΠ, «πληρούνται κατ’ αρχήν» - σύμφωνα με τις ΟΛΣΤΕ 176-179/2021 – οι απαιτήσεις της νομοθετικά κυρωμένης Σύμβασης της Φλωρεντίας.

5. Καταληκτικά Πορίσματα - Προτάσεις

5.1. Γενικές παρατηρήσεις

Η Κοιλιάδα του Βοιωτικού Κηφισού αναγνωριζόταν ανέκαθεν ως ένας ιδιαίτερος γεωφυσικός χώρος, με μοναδικά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και πλούσιο *ιστορικό και πολιτιστικό απόθεμα*, που διαρκώς αυξάνεται, όσο το επιτρέπουν οι ρυθμοί των αρχαιολογικών ανασκαφών. Ως *τοπίο*, κατά την έννοια της Ευρωπαϊκής Σύμβασης της Φλωρεντίας (2000), η Κοιλιάδα έχει σημαντικά υποβαθμιστεί, κυρίως διότι το σημαντικότερο φυσικό *τοπόσημό* της, ο Κηφισός ποταμός, υφίσταται τις δραματικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.⁴⁵

Κοινή λοιπόν είναι η διαπίστωση για την ανάγκη άμεσης ανάληψης πρωτοβουλιών διάσωσης του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της Κοιλιάδας, με ορθοτόμες πρωτοβουλίες, ορθολογικές μεθόδους και τολμηρές πρακτικές παρεμβάσεις. Πρόβλημα ελλείψεως θεσμικού πλαισίου ουδόλως υφίσταται, καθώς, όπως διαπιστώθηκε, ένα πλουσιότατο πλέγμα διατάξεων του ελληνικού και διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, περιέχει σήμερα ολοκληρωμένες προβλέψεις για κάθε σχετική ενέργεια. Απαιτείται, άρα, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση *μίας ολιστικού και δυναμικού χαρακτήρα στρατηγικής αναθεώρησης των υφιστάμενων χρήσεων της γης, του τοπίου και των πολιτιστικών στοιχείων συνολικά της περιοχής, με προσεκτική ανάγνωση και πλήρη σεβασμό προς τη φυσιογνωμία του τόπου, κυρίως όμως του τοπίου της Κοιλιάδας*.⁴⁶

Η συμβολή των ανθρώπινων κοινοτήτων, που αποτελούν τις πλέον δυναμικές συνιστώσες των τοπίων, κρίνεται εκ των πραγμάτων σαν καταλυτικό χαρακτήρα στην επιτυχία μίας τέτοιας προσπάθειας: ο άνθρωπος δεν είναι απλώς μέρος του τοπίου, αλλά και ένας ισχυρότατος παράγοντας των όποιων, θετικών ή αρνητικών, μεταβολών του.⁴⁷ Για το λόγο αυτό, πρέπει η στάση του και οι αποφάσεις του να υπαγορεύονται και από μία *περιβαλλοντική ηθική*, ως κινητήρια δύναμη στην προστασία και αναβάθμιση του τοπίου, σε οποιαδήποτε εκδοχή του τελευταίου.

Η σημερινή εικόνα αισθητικού μαρασμού που εμφανίζει το τοπίο της Κοιλιάδας του Βοιωτικού Κηφισού, ατυχώς απηχείται, όπως είναι εύλογο, και στα απαράμιλλης τέχνης υπερχιλιόχρονα μνημεία που την κοσμούν, και που επιμένουν να ίστανται όρθια όχι μόνον απέναντι στη αναπόφευκτη φθορά του χρόνου, αλλά και στη γύρω περιβαλλοντική παρακμή.

Οποιαδήποτε προσπάθεια ανατροπής της δυσάρεστης αυτής εικόνας και απτής καθημερινής πραγματικότητας της Κοιλιάδας, δεν μπορεί ασφαλώς να αγνοήσει τη συμβολή του οικονομικού παράγοντα και την αναζωογόνηση που θα επιφέρει η εισροή κεφαλαίων, είτε από εμπνευσμένες επενδυτικές πρωτοβουλίες ιδιωτών, είτε μέσα από χρηματοδοτικά ελληνικά ή ευρωπαϊκά προγράμματα. *Η νομολογία, άλλωστε, του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει ευνοήσει, όπως αναλυτικά διαπιστώσαμε την προστασία και αναζωογόνηση του τοπίου, με την παράλληλη, αλλά περιβαλλοντικά σχεδιασμένη και κατάλληλη, ανάπτυξη*

⁴⁵ Ενδεικτικά βλ. ΔΕΕ υπόθεση Τ-197/18 απόφαση της 3.10.2019: προστασία υδάτων από ρύπανση γεωργικής προελεύσεως: Τζατζάκη/Αθηναίου, «Δικαιώματα τρίτης γενεάς και φυσικές καταστροφές. Η προστασία του δικαιώματος στο νερό και του δικαιώματος στην ανάπτυξη» (2024): Σταματίου (2024).

⁴⁶ Στάση που συχνά λαμβάνει, κατά τρόπο αναπόφευκτο, συγκρουσιακά χαρακτηριστικά: Σεργιάς, «Περιβάλλον και τοπίο. Οι μεταβολές μέσα στο χρόνο», Σεργιάς/Βασιλαρά/Λινάκη (2021) 7 επ..

⁴⁷ Σεργιάς (2021) 14.

οικονομικής δραστηριότητας, εφόσον δεν το υποβαθμίζει. Σε συνέχεια λοιπόν των ανωτέρω, ας μάς επιτραπεί η παράθεση ορισμένων παραγωγικών, ενδεχομένως, σκέψεων.

5.2. Ανάπτυξη θεματικού τουρισμού (Ν. 4582/2018)

Ως γνωστόν, με το Ν. 4582/2018, «Θεματικός τουρισμός-Ειδικές μορφές τουρισμού-Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του θεσμικού πλαισίου στον τομέα του τουρισμού και της τουριστικής εκπαίδευσης-Στήριξη τουριστικής επιχειρηματικότητας»,⁴⁸ εισήχθησαν ρηξικέλευθες ρυθμίσεις για την ανάπτυξη του “τουρισμού υπαίθρου” (ά. 4), “αθλητικού τουρισμού” και “τουρισμού υπαίθριων δραστηριοτήτων αθλητικής αναψυχής” (ά. 6 επ.),⁴⁹ “πολιτιστικού τουρισμού” (ά. 13), “τουρισμού γαστρονομίας” (ά. 14), “θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού” (ά. 15), “συνεδριακού τουρισμού” (ά. 16 επ.), εκπαιδευτικού τουρισμού (ά. 19).

Ως στοχοθεσία του νομοθετήματος – που μπορεί άριστα να υπηρετήσει την ανάγκη οικονομικής ανάταξης της Κοιλιάδας, με απόλυτο σεβασμό στο τοπίο της - ορίσθηκε η ανάπτυξη, οργάνωση και εποπτεία δραστηριοτήτων αναψυχής και επιχειρηματικότητας ως προς το θεματικό τουρισμό. Όπως επισημαίνεται, οι ειδικές (θεματικές) μορφές τουρισμού, επιτυγχάνουν την ικανοποίηση των επισκεπτών-τουριστών μέσω των αυθεντικών βιωματικών εμπειριών τους, την αύξηση της ελκυστικότητας και ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος, την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και τη στήριξη των περιφερειακών και τοπικών οικονομιών και κοινωνιών, με στόχο την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη (ά. 1).⁵⁰

Εποπτική εικόνα των ανωτέρω δυνατοτήτων, μας παρέχει ο (αναγνωρισμένης και από τη διεθνή τουριστική βιβλιογραφία) «Πίνακας Δραστηριοτήτων Θεματικού Τουρισμού», που παρατίθεται στο τέλος της μελέτης, με απόδοση στην ελληνική.

5.3. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (Φλωρεντία 2000) και δυνατότητα καθοριστικής της συμβολής στην προστασία και ολόπλευρη ανάταξη της Κοιλιάδας του Βοιωτικού Κηφισού

Από όσα αναλυτικά προηγήθηκαν ως προς τη θεσμική σημασία, το περιεχόμενο και τις δυνατότητες που παρέχει σήμερα η Σύμβαση της Φλωρεντίας – μέσα, μάλιστα, από τη διαρκώς προϊούσα και ογκούμενη νομολογική της επεξεργασία και εφαρμογή - μόλις χρειάζεται να σημειωθεί εδώ πόσο καθοριστική μπορεί να αποδειχθεί η συμβολή της στην επιτυχία ενός ισορροπημένου ολιστικού στρατηγικού σχεδιασμού θετικών παρεμβάσεων στην Κοιλιάδα, εκ μέρους των τοπικών και περιφερειακών αρχών.

Διαπιστώθηκε ήδη ότι η Σύμβαση δεν θεσπίστηκε για να επιβραβεύσει όσα τοπία προβάλλουν αυτάρεσκα ως “ειδυλλιακά”, αλλά κυρίως προκειμένου να σταθεί αρωγός προσπαθειών ανάκαμψης από το μαρασμό τοπίων με εξέχοντα πολιτιστικό και φυσικό χαρακτήρα, όπως είναι και αυτό της ΚΒΚ. Εξού και η θέσπιση Βραβείου για την ευόδωση τέτοιων ενεργειών, ως υποκίνηση ανάληψης τολμηρών πρωτοβουλιών αναμόρφωσης τοπίων που έχουν για διάφορους λόγους ατονίσει ή και παρακμάσει (βλ. πιο πάνω).

Αν η ευρωπαϊκή περιβαλλοντική πολιτική της μεταπολεμικής περιόδου στάθηκε με αδιάπτωτη έμφαση στην αειφόρο και βιώσιμη ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας, θέτοντας ως σκοπό την προστασία κάθε πτυχής του περιβάλλοντος, με απτό αποτέλεσμα τις σχετικές διεθνείς συμβάσεις ή τα επιμέρους συνταγματικά κείμενα, σήμερα η ίδια πολιτική εστιάζει πλέον στην αποτροπή των περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων από την κλιμακούμενη κλιματική αλλαγή.

⁴⁸ Α' 208.

⁴⁹ Πβ. Παπαδοπούλου, «Ο αθλητισμός ως πολιτιστική κληρονομιά» (2025).

⁵⁰ Αναλυτικότερα για το θέμα βλ. Μυλωνόπουλος/Μοίρα (2020), οι οποίοι αναφέρονται και σε μία σειρά άλλων μορφών τουριστικής ανάπτυξης (“αειφόρος τουρισμός”, “οικοτουρισμός”, “εναλλακτικός τουρισμός”, “πράσινος τουρισμός”, “τουρισμός φύσης”, “ήπιος τουρισμός κ.ό.κ.). Πρόσθεσε: Konsola (2006), Bitsani (2004).

Νομίζουμε ότι είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη και ουτοπικά επικίνδυνη οποιαδήποτε μεμονωμένη θεώρηση των γεωφυσικών, ιστορικών, αρχαιολογικών ή άλλων περιβαλλοντικών στοιχείων, που ενσωματώνει ένα ορισμένο τοπίο, εφόσον εκδηλώνεται σαν πρόθεση υπαγωγής τους σε αποσπασματική πολιτική προστασίας και διαχείρισης. Η ολιστική τους αντιμετώπιση, για την οποία έγινε λόγος, είναι όχι απλώς πραγματιστικά αναπόφευκτη αλλά και συνταγματικά επιβεβλημένη.

Εν όψει των ανωτέρω παρατηρήσεων, και επανερχόμενοι στην *ανάγκη in situ εφαρμογής της Σύμβασης της Φλωρεντίας στο τοπίο της Κοιλιάδας του Βοιωτικού Κηφισού*, θα εμφανιζόταν ως ανακολουθία - αν όχι ως υποκρισία – αν μία τέτοια προσπάθεια δεν άρχιζε με ορισμένες άμεσες ενέργειες, η αναγκαιότητα επιτέλεσης των οποίων είναι σήμερα σε όλους προφανής. Τέτοια λοιπόν ενδεικτικά μέτρα είναι, κατά τη γνώμη μας:

(α) Η χωρική διεύρυνση των προστατευόμενων αρχαιολογικών χώρων ή ιστορικών τόπων, ή και η ενοποίησή τους, όπου αυτό είναι δυνατό, όπως συνέβη στη λίαν αξιέπαινη ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων Ορχομενού, με πρωτοβουλία του φορέα “Διάζωμα”.⁵¹ Η νομοθεσία είναι άλλωστε, από κοινού με τη νομολογία, σαφής: *η ανασκαφική εύρεση μνημείων δεν αποκλείει την ύπαρξη ανάλογων αφανών μνημειακών στοιχείων στον ευρύτερο χώρο*. Χρειάζεται συνεπώς μεγάλη προσοχή, κυρίως ως προς όσα δεν ήρθαν ακόμη στο φως.

(β) Η αποτελεσματικότερη συντήρηση και προστασία όλων των μνημείων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Παρεκκλησίου του Αγίου Ανδρέα, το εσωτερικό του οποίου είναι κατάγραφο από εκπληκτικής τεχνοτροπίας τοιχογραφίες των μέσων του 18ου αι., με δύο παλαιότερα στρώματα κάτω από το σημερινό (άρα ο ναός είναι πολύ παλαιότερος του 18ου αι.)! Οι υπάρχουσες αγιογραφίες φανερώνουν καλλιτεχνικές επιρροές επιγόνων των επιφανών Θηβαίων αγιογράφων Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή, που κινήθηκαν στο τεχνοτροπικό κλίμα της περίφημης Κρητικής Σχολής (16ος αι.). Παρ’ όλα αυτά, είναι σχεδόν αδύνατο να τις θαυμάσει κανείς λόγω της μη συντήρησης και σχεδόν πλήρους εγκατάλειψης του ναού, το οικοδόμημα του οποίου εμφανίζει, μάλιστα, ρωγμές και στατικά προβλήματα...

(γ) Η ευτυχής ανεύρεση του σπουδαίου και ασύλητου (!) μυκηναϊκού τάφου στο Προσήλιο, καθιστά επιβεβλημένη την *αρτιότερη επάνδρωση της αρχαιολογικής υπηρεσίας, με πρόνοια αποτελεσματικότερης φύλαξης* για την πρόληψη τέλεσης ποινικών αδικημάτων, όπως η αρχαιοκαπηλία.

(δ) Σύμφωνα με το ά. 3 § 1 Ν. 4858/2021, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας συνίσταται κυρίως: «α) ... ε) στη διευκόλυνση της πρόσβασης και της επικοινωνίας του κοινού με αυτήν». Το περιεχόμενο της ρύθμισης προβλέπεται και από το Σύνταγμα, ως δικαίωμα και στοιχείο της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ωστόσο, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι εφαρμόζονται οι ανωτέρω διατάξεις, όταν λ.χ. η πρόσβαση στον Πύργο Φрукτωρία, που βρίσκεται κοντά στο συνοικισμό Ρωμαίικο, πάνω στο χαμηλό βουνό Θούριο και πολύ κοντά στη Λιβαδειά, είναι εξαιρετικά δύσκολη, αφού δεν υπάρχει καν ένα απλό μονοπάτι. Ανάλογες δυσκολίες φαίνεται να εμφανίζει και η πρόσβαση στο ανεκτίμητης αξίας “Πολυάνδρειο Μακεδόνων” (Τύμβος των Μακεδόνων), εγγύτατα στη Χαιρώνεια. Και αυτά μπορούν να θεωρηθούν απλώς ορισμένα παραδείγματα...

5.4. Η έλλειψη αρμοδιότητας του Υπουργείου Πολιτισμού σε ζητήματα τοπίου: κριτική προσέγγιση

Οι αποφάσεις που εξετάσαμε συγκλίνουν στην κρίση περί ελλείψεως αρμοδιότητας του Υπουργείου Πολιτισμού ως προς την έγκριση χωρικών σχεδίων επί ζητημάτων τοπίου, καθώς το ά. 6 § 4 Ν. 3937/2011, που αντικατέστησε το παλαιότερο ά. 21 Ν. 1650/1986, ενέταξε ρητά πλέον τη σχετική αρμοδιότητα στον κύκλο του Υπουργείου Περιβάλλοντος.

⁵¹ Βλ. υποσημ. 19.

Δεν πρέπει, ωστόσο, να περάσει απαρατήρητη η ισχυρή μειοψηφούσα γνώμη της ΟλΣΤΕ 1761/2019, που διέγινωσε με οξυδέρκεια αλλά και ευαισθησία, με αφορμή τον “Ιερό Βράχο της Ακροπόλεως” και το λεγόμενο “Αττικό Τοπίο”, ότι είναι δυνατό ένα σύγχρονο κτίριο, η ανέγερση του οποίου ανήκει κατ’ αρχάς σαφώς στο πιο πάνω Υπουργείο, να επιφέρει εμμέσως πλην σαφώς μία τόσο αρνητική αισθητική επιρροή στο ευρύτερο πολιτιστικό περιβάλλον, ώστε η θεσπισμένη σήμερα έλλειψη αρμοδιότητας του Υπουργείου Πολιτισμού να μοιάζει εκτός πραγματικότητας.

Για το λόγο αυτό, νομίζω ότι, *de lege ferenda*, θα πρέπει η ισχύουσα ρύθμιση του ά. 6 § 4 Ν. 3937/2011 να τροποποιηθεί, ορίζοντας ότι η αρμοδιότητα του Υπουργείου Περιβάλλοντος *ασκείται μετά από γνώμη και του Υπουργείου Πολιτισμού. Σε περίπτωση δε που η γνώμη του τελευταίου έχει αρνητικό χαρακτήρα, η αντίθετη του Υπουργείου Περιβάλλοντος οφείλει να εμπεριέχει ειδική και τεκμηριωμένη αιτιολογία.*⁵²

5.5. Παρατηρήσεις σε ζητήματα της περιβαλλοντικής δίκης⁵³

5.5.1. Έννομο συμφέρον

Κατέστη ήδη σαφές, ότι το περιβάλλον συνιστά στις μέρες μας ένα συνταγματικά προστατευόμενο έννομο αγαθό εξαιρετικής σημασίας, η διασφάλιση του οποίου συνδέεται με το δημόσιο συμφέρον - μάλιστα με τον σκληρό του πυρήνα. Εύστοχα υπογραμμίζεται ότι, ακριβώς επειδή τα περιβαλλοντικά αγαθά αποτελούν δημόσιους πόρους, η παράλειψη της κρατικής αρχής να εκπληρώσει την υποχρέωση προστασίας τους ενεργοποιεί το δικαίωμα ενός ευρύτατου κύκλου φυσικών και νομικών προσώπων να επιδιώξουν τη δικαστική προστασία των αγαθών αυτών.⁵⁴

Οι δικαιούμενοι, εφόσον θεωρούν ότι πράξεις ή παραλείψεις διοικητικών αρχών παραβιάζουν υποχρεώσεις τους, όπως οι ανωτέρω, μπορούν να προσφύγουν ενώπιον κυρίως των διοικητικών δικαστηρίων, ασκώντας αίτηση ακυρώσεως των κρατικών βλαπτικών πράξεων ή παραλείψεων.⁵⁵ Θεμελιώδης προϋπόθεση για την ευδοκίμηση του ένδικου βοηθήματος, είναι η συνδρομή εννόμου συμφέροντος, που συνιστά προϋπόθεση του παραδεκτού της αιτήσεως ακυρώσεως (ά. 47 π.δ. 18/1989).

Έννομο συμφέρον μπορούν να επικαλεστούν τόσο φυσικά, όσο και νομικά πρόσωπα, εφόσον αποδεικνύουν ότι θίγονται από τις περιβαλλοντικού χαρακτήρα πράξεις ή παραλείψεις της αρμόδιας διοικητικής αρχής. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την ακυρωτική νομολογία, *ειδικά ως προς τα νομικά πρόσωπα συντρέχει έννομο συμφέρον σε περιβαλλοντικά θέματα εφόσον περιλαμβάνουν στο οικείο καταστατικό τον σκοπό της προστασίας του περιβάλλοντος, και δη ανεξάρτητα από τη σχέση τοπικής εγγύτητας της έδρας του νομικού προσώπου με το θιγόμενο αγαθό.*⁵⁶

5.5.2. Παράλειψη οφειλόμενης ενέργειας

Ως γνωστόν, τα όργανα της διοίκησης οφείλουν να προβαίνουν αρμοδίως σε οποιαδήποτε ενέργεια προβλέπεται από το οικείο νομοθετικό και ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο,⁵⁷ με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος, κατά το γράμμα αλλά και πνεύμα του Συντάγματος. Τυχόν μη ανταπόκρισή τους, θεμελιώνει το δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη με άσκηση αιτήσεως ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, για *παράλειψη νόμιμης οφειλόμενης ενέργειας*, ήτοι μη λήψεως των νόμιμων προληπτικών ή

⁵² Σπηλιωτόπουλος / Κονδύλης 148 επ. Πβ. ΣτΕ 3897/2004, 1280-1281/2018, 1441/2019.

⁵³ Για το τεράστιο, αλλά και εξόχως σημαντικό, ζήτημα της δικαστικής προστασίας του περιβάλλοντος, βλ. Σιούτη (2022) 129-170, όπου το Κεφάλαιο: «Η ακυρωτική περιβαλλοντική δίκη».

⁵⁴ Ενδεικτικά: Αυδίκος (2018) 25 επ. Βασιλειάδης / Διβάνη / Κουσκουνά / Παπαπετρόπουλος (2021) 983 επ.

⁵⁵ Ιδίως με εφαρμογή των διατάξεων του π.δ. 18/1989, «Κωδικοποίηση διατάξεων νόμων για το Συμβούλιο της Επικρατείας» (Α΄ 8).

⁵⁶ Ενδεικτικά: ΣτΕ 944/1985, 150/1989, 664/1990. Πβ. Βασιλειάδης / Διβάνη / Κουσκουνά / Παπαπετρόπουλος (2021) 993.

⁵⁷ Συντίθεται κυρίως από τις διατάξεις των α. 3, 10, 11, 40, 41 επ. Ν. 3028/2002.

κατασταλτικών μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας.⁵⁸ Προϋπόθεση, να έχει κατατεθεί αίτηση λήψεως μέτρων και να έχει παρέλθει τρίμηνο από την άπρακτη υποβολή της, γεγονός που συνιστά *σιωπηρή αρνητική εκτελεστή διοικητική πράξη*.⁵⁹

Όπως άλλωστε εύστοχα παρατηρείται, συντρέχει παράλληλα η δυνατότητα προσφυγής φυσικών ή νομικών προσώπων ενώπιον και της πολιτικής Δικαιοσύνης, προς άρση της προσβολής της προσωπικότητάς τους την οποία υφίστανται όταν ουσιαδώς δυσχεραίνεται ή παρακωλύεται το συνταγματικό τους δικαίωμα στην απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών.⁶⁰

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Πίνακας Δραστηριοτήτων Θεματικού Τουρισμού⁶¹

Είδη Πολιτιστικού Τουρισμού	Τουριστικά Προϊόντα - Δραστηριότητες
<i>Τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Φυσική και Πολιτιστική Κληρονομιά (συνδεδεμένη σε μεγάλο βαθμό με τον τουρισμό που βασίζεται στη Φύση ή τον Οικοτουρισμό) • Αρχιτεκτονική Κληρονομιά – Μνημεία - Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς - Εθνικά και Ιστορικά Μνημεία - Διατηρητέα Κτίρια • Άυλη Κληρονομιά - Λογοτεχνία - Τέχνες - Λαογραφία • Τοπία Πολιτιστικής Κληρονομιάς - Μουσεία και Συλλογές - Βιβλιοθήκες - Θέατρα - Χώροι Εκδηλώσεων - Μνήμες Ιστορικών Προσώπων
<i>Πολιτιστικές θεματικές διαδρομές</i>	Ευρύ Φάσμα Θεμάτων και Τύπων: Πνευματικά – Καλλιτεχνικά – Γαστρονομικά – Αρχιτεκτονικά – Γλωσσικά – Λαϊκά - Μειονοτικά - Βιομηχανικά
<i>Παραδόσεις, εθνοτικός τουρισμός</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Παραδόσεις Τοπικών Πολιτισμών • Εθνική ποικιλομορφία
<i>Τουρισμός εκδηλώσεων και φεστιβάλ</i>	Πολιτιστικά Φεστιβάλ και Εκδηλώσεις - Φεστιβάλ και Εκδηλώσεις Μουσικής (Κλασική, Ελαφριά ή Ποπ Μουσική) - Φεστιβάλ και Εκδηλώσεις Καλών Τεχνών
<i>Θρησκευτικός Τουρισμός - Προσκυνηματικές Διαδρομές</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Επίσκεψη σε θρησκευτικούς χώρους και τοποθεσίες • Επίσκεψη σε θρησκευτικούς χώρους και τοποθεσίες χωρίς θρησκευτικό κίνητρο (λόγω της αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής σημασίας του αξιοθέατου) • Διαδρομή προσκυνήματος
	• Παραδοσιακές, Πολιτιστικές και Καλλιτεχνικές Δραστηριότητες - Παραστατικές Τέχνες -

⁵⁸ Α. 45 π.δ. 18/1989.

⁵⁹ Βασιλειάδης / Διβάνη / Κουσκουνά / Παπαπετρόπουλος (2021) 13. Όπως οι ίδιοι σημειώνουν, τέτοια δικαστική δυνατότητα δεν συντρέχει όταν η νομοθεσία προβλέπει απλώς διακριτική ευχέρεια της διοίκησης στη λήψη των αιτούμενων μέτρων, ΣτΕ 2818/1997.

⁶⁰ Πβ. και Αυδίκος (2018) 29.

⁶¹ Βασισμένος σε εργασία του Csapo (2011), που έχει καταξιωθεί στη βιβλιογραφία (πβ. Παρασκευάς / Σταματίου, 2019, 96). Βλ. https://www.researchgate.net/profile/Janos-Csapo5/publication/224830622The_Role_and_Importance_of_Cultural_Tourism_in_Modern_Tourism_Industry/links/0f31753ba7b7dbe2b3000000/The-Role-and-Importance-of-Cultural-Tourism-in-Modern-Tourism-Industry.pdf

Δημιουργικός πολιτισμός - Δημιουργικός τουρισμός	Εικαστικές Τέχνες - Πολιτιστική Κληρονομιά και Λογοτεχνία • Έντυπα έργα - Πολυμέσα - Τύπος - Κινηματογράφος - Οπτικοακουστικές και Φωνογραφικές παραγωγές - Χειροτεχνία
---	---

References

- Avdikos Gr., «The cultural environment in the Constitution, legislation and case law and a proposal to expand the protection of monuments», *PerDik* 22 (2018) 23-29.
- Bitsani E., *Cultural management and regional development - Design of cultural policy and cultural product*, Athens 2004.
- Bredimas A., «International and regional arrangements for the protection of cultural monuments and sites from economic activities», *PerDik* 22 (2018) 1-8.
- Christofilopoulos D., *Cultural Law - Protection of Cultural Goods*, Athens 2005.
- Clarke D., *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part the second: Greece, Egypt and the Holy Land*, Λονδίνο, έκδ. T. Cadell and W. Davies, Λονδίνο 1816.
- Csapó J., «The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry», Hungary 2011.
- Dodwell Ed., *Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, vol. I, London 1819.
- Galanis P., *Cultural Law. Cultural Heritage-Cultural Environment-Landscape*, Athens 2023.
- Gogos K., *Environmental licensing of projects in areas of the Natura 2000 network*, Series: Law and Society in the 21st century, Athens-Thessalonica 2009.
- Flower P., *Cultural landscapes of Britain*, *International Journal of Heritages Studies*, vol. 6, 3/2000.
- Hellenic Society of Environmental Law, *The Judge, the Law and the Environment, Honorary Volume for the Honorary President of the Council of State Konstantinos Menoudakos*, Athens-Thessaloniki 2016
- Herzfeld M., *Cultural Continuity and the Materialization of the Past*, Benaki Museum, Athens 2025.
- Karymbali-Tsiptsiou G., *Monuments and their occupation (according to Law 3028/2002 "on the protection of antiquities and cultural heritage in general")*, Athens-Thessaloniki 2004.
- Konsola D., *Cultural development and policy*, Athens 2006.
- Leake W.-M., *Travels in northern Greece*, vol. II, London, J. Rodwell, New Bond Street 1835.
- Manou D., «Protection and restoration of biodiversity. Challenges and financing in the context of the European Green Deal», *PerDik* 24 (2020) 568-573.
- Maria E.-A., *The legal protection of the Landscape*, Athens-Komotini 2009.
- Mylonopoulos D. / Moira P., «Thematic tourism. Legal and conceptual approach», *PerDik* 24 (2020) 26-42.
- Moraitis K., *The Landscape, cultural definition of place. Notes on the modern landscape treatment of place*, Athens 2012.
- Moraitis K., *The art of Landscape. A cultural overview of modern landscape views and formations. The mergence of the modern view and architecture of landscape and its significance for modern western and world civilization*, Athens 2005.
- Papadopoulou K., «Sports as cultural heritage», *PerDik* 29 (2025) 139-142.

Papakonstantinou A., "Sustainability and sustainable development as constitutional principles: interpretative, regulatory and jurisprudential aspects of the environmental Constitution", *PerDik* 21 (2017) 536-548.

Papapetropoulos D., *Protection of archaeological and modern cultural heritage*, Athens-Thessaloniki 2017.

Paraskevas H. / Stamatiou E., «Cultural tourism and regional development: The case of Amphipolis», *PerDik* 23 (2019) 93-114.

Puikli K., «European Green Deal: A first reading and a first assessment», *PerDik* 24 (2020) 81-87.

Sarantakou E., «The legal framework for the protection of tangible heritage as a key factor in shaping cultural-tourism products – The case of Aegina», *PerDik* 21 (2017) 496-507.

Serraos K., «Landscapes of Andros. Some notes on their evolution over time», in: *Andros Island. Tradition, culture, environment, development, society*, Athens 2014.

Serraos K./ Vassilaras A. / Linaki E. (eds.), *Environment, Landscape and Design. Keratea. The unique city of the Mediterranean and Attica*, Athens-Thessaloniki 2021.

Siouti Gl., *Handbook of Environmental Law*, 4th ed., Athens-Thessaloniki 2022.

Spiliotopoulos Ep. / Kondylis V., *Handbook of Administrative Law*, vol. I, 16th edition, Athens 2022.

Stamatiou K., «The law of water resources management in the EU and in Greece», *PerDik* 28 (2024) 514-527.

Stratilatis K., «The specific weighing of constitutional values in the judicial interpretation of the Constitution», *ToS* 27 (2001) 495-540.

Theophilidis V., «The protection of cultural heritage in European Union environmental law», *PerDik* 28 (2024) 73-85.

Tzatzaki M. / Athinaïou E., «Third generation rights and natural disasters. The protection of the right to water and the right to development», *PerDik* 28 (2024) 35-47.

Trova El. (ed.), *Cultural Heritage and Law*, Athens-Thessaloniki 2004.

Trova El., *The Cultural Heritage of Europe*, Athens-Thessaloniki 2018.

Vassiliadis D. / Divani Chr. / Kanellopoulou Th. / Kouskouna M. / Papapetropoulos An., *Environmental law, through the jurisprudence of the Council of State*, Athens 2021.

Vassilopoulou I. / Tsakalogianni If., «National Climate Law: a first mapping and evaluation», *PerDik* 26 (2022) 513-524.

Venizelos Ev., «The climate crisis as a challenge for the general theory of the Constitution and fundamental rights», *PerDik* 26 (2022) 2-4.